

FÁBIÁN ERNŐ KÉT TANULMÁNYA

A BELSŐ GYARMATOSÍTÁS IDEOLÓGIÁJA

Európában a modern pogári államok létrejötte nem járt együtt nyelvileg, kulturálisan és tudatilag is egységes nemzetek kialakulásával. Ezt nemcsak Svájc, Belgium, Spanyolország, Nagy-Britannia újkori társadalmi és politikai fejlődése bizonyítja, hanem a sokáig a nemzetállam modelljének tekintett Franciaország története is. Robert Lafont megkülönbözteti egymástól a primér vagy etnikai és a szekunder vagy politikai nemzeteket. A franciák a központosított állam egyneműsítő politikájára támaszkodva a „belső gyarmatosítás” és az „etnikai elidegenítés” módszerével hozták létre a politikai nemzetet, anélkül hogy a bretonok, elzásziak, korzikaiak, occitánok, baszkok, katalánok etnikai különállását meg tudták volna szüntetni.¹

Az Európán kívüli területek gyarmatosítása – ez különbözteti meg a belső gyarmatosítástól – gazdasági erőforrások és stratégiai szempontból fontos területek szerzésére irányult. Az angolok, franciák és más európai gyarmatosítók Ázsiában és Afrikában nem akarták a meghódított területek népességét beolvasztani. A belső gyarmatosítás kimondottan a nemzeti egyneműsítést tűzi ki célul – gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális eszközök felhasználásával.

Franciaországban az 1971-es alkotmány létrehozta az egységes megyerendszert, biztosítva Párizs vezető szerepét. A forradalom alatt a helyi erők korlátozása és az autonómiák megszüntetése az ancien régime befolyásának megtörésére irányult. Az 1793-as alkotmány, tovább folytatva a központosítást, mindenféle különállást kiirtásra ítélt. A Konvent a breton, baszk, német, olasz, flamand nyelvek betiltása mellett szállt síkra. A nyelvi uniformizálás közigazgatási eszközökkel és iskolatörvényekkel a jakobinus diktatúra után is folytatódott. Az egymást követő francia politikai rendszerek úgyszólván mindenben megtagadták a jakobinizmust, de a centralizációt és az erőszakos franciasítást átvették tőlük. A területi autonómiák visszaállítása többé szóba sem kerülhetett. A közigazgatásban kizárólag a francia nyelvet használták, a helyi nyelveket az iskolákban mint idegen nyelvet sem taníthatták. Bretagne-ban a tanítót azért is megbüntették, ha a gyermekek az órák közötti szünetben anyanyelvükön beszéltek egymással. A centralizációs politika a nemzetiségeknek nemcsak politikai, hanem nyelvi egységét is kétségbe vonta. Belgiumban a vallon vezetőréteg, jóllehet a vallonok az össznépességnek csupán 45%-át alkották, a francia nemzetállam példáját követte, a francia nyelvet tette államnyelvvé, arra hivatkozott, hogy a flamand civilizáció akadályozza a haladást. A múlt század hetvenes éveitől azonban a flamandok ellenállása megtörte az erőszakos nyelvi uniformizálást. Olyan törvényeket hoztak, amelyek biztosították az oktatásban, igazságszolgáltatásban, közigazgatásban a flamand nyelv használatát.

A puritán Angliát is lelkesítette a Gondviselés „választott népének” téveszméje. Oliver Cromwell mélyen gyökerező vallásos meggyőződéssel hirdette, hogy Anglia a Gondviselés kegyelméből az igazság és a szabadság földi birodalma lesz.² Az angol nép világmegváltó hivatása a levellereket és diggereket éppúgy hatalmába kerítette, mint az independenseket. E magasztos eszmék jegyében történt Írország gyarmatosítása.

Oliver Cromwell büszkén jelentette, hogy az elfoglalt ír városokban nem maradt fegyvert forgató ír. Erdah (Doo koda) város ostroma, melyet Oliver Cromwell az „Isten igazságos ítéletének” mondott a „barbár nyomorultak” ellen, az angol hódítók elleni gyűlölet jelképe lett. Az egykori szemtanúk szerint 20 mérföldet is bejárhatott valaki anélkül, hogy egyetlen lélekkel találkozott volna.

A telepítési törvény (Act of Settlement), mely Írországot meghódított tulajdonnak tekintette, az írek földjét az állam hitelezőinek adományozta. Először az iparosokat és kereskedőket elégítették ki, de a tisztikarnak és a zsoldot nem kapott katonáknak is jutott belőle. Az erőszakos telepítések következtében az írek tulajdonában levő földterület a korábbi 59%-ról 22%-ra csökkent. A „dicsőséges forradalom” idején ez az arány is megváltozott, az írek kezében levő földterület 14%-ra esett vissza. A gyarmatosítás szétrombolta a gael nemzeti társadalmat, s vele együtt háttérbe szorult a gael nyelv és kultúra. A nyelvi asszimilálódást gyorsította az angol iskolarendszer. Az ír parlamentben a protestáns landlordok, farmerek és középrétegek gyakorolták a hatalmat. A helytartó feladatai közé tartozott olyan határozatok kieroszakolása a parlamentben, melyek az angol uralmat erősítik Írország felett. Az írországi végrehajtó hatalom élén is a helytartó állott, de nem a dublini parlamentnek, hanem az angol belügyminisztériumnak tartozott felelősséggel. Az íreket kizárták a parlamentből, a municipiális hatóságokból, az orvosi hivatáson kívül más értelmiségi pályát nem választhattak, nem lehetek tagjai a hadseregnek, a hajóhadnak, állami szolgálatot egyáltalán nem vállalhattak. A katolikusokat különleges adókkal terhelték, s a katolikus vallás oktatása is főbenjáró bűnnek számított.

Az 1704-es és az 1708-as törvények tovább fokozták a katolikus írek elnyomását. Ezeknek a törvényeknek és rendelkezéseknek tulajdonítható, hogy 1778-ra csupán a föld 5%-a maradt az írek tulajdonában. Minden ír köteles volt borotválni bajuszát, levágni hajfürtjeit, levetni ír köpenyét és ruházatát, angolul beszélni és gyermekeit angolul tanítani. Az elnyomás annyira kíméletlen volt, hogy az angol protestáns telepések nem jelentéktelen része is csatlakozott az ír nemzeti mozgalomhoz.³ Jonathan Swift röpirataival harcolt az angol gyarmatosítók ellen. *Szerény javaslat* (A Modest Proposal, 1728) című pamfletjében az ír nép megsemmisítésének burkolt formái helyett nyílt mérszárást ajánlott „megoldásul”. A pamfletben a jóindulatú reformer aggodalommal szemléli a bőséges gyermekáldást, mely csak a nyomor és a bűnözés terjedését szolgálja. Ennek rendezésére terjeszti elő szerény javaslatát, miszerint az évente születő 120 ezer ír csemetéből húszezret a szaporodás biztosítására kell fordítani, százezeret viszont, megfelelő táplálás után a gazdagok asztalán kell felszolgálni főve, sütve vagy kirántva. Egy másik pamfletjében Swift a vallási türelmetlenséget gúnyolja ki gonosz iróniával. Akkoriban gyakran alaptalan híreket terjesztettek a katolikusok összeesküvéséről, hogy ezzel is igazolják az írek kegyetlen üldözését. Swift pamfletjében az ügybuzgó anglikán pap a dublini árusok mondókáit, a kereskedők hirdetéseit, az utcagyerekek játékaikat mind-mind ír összeesküvésnek állítja be, és még a kutyákat is pápista összeesküvéssel vádolja.

A két kormány a fokozódó nemzeti mozgalom ellenére, nem éppen parlamentáris eszközökkel, keresztülvitte Írország „egyesítését” az angol királysággal. Az Egyesült Királyságot az írek, walesiek és skótok igényeinek figyelmen kívül hagyásával, Londonból kormányozták. A centralizációt a fővárosban működő különféle ír, skót és walesi hivatalnokok lényegében nem befolyásolták.

Az írországi földháború (land war), amely 1878-1882 között zajlott le, Ulster kivételével kiterjedt az egész ír szigetre. A megalakult Földliga tervbe vette a bérlők önkényes elűzésének megtiltását, támogatta az elűzött farmercsaládokat, zárlat alá vette az üresen maradt farmokat, segítette a börtönbe kerülteket. Közben erőteljesen folyt a harc az angoltalanításért, az angol nyelv, irodalom, zene, szokások, viselet, intézmények visszaszorításáért. A Gael Liga kulturális, tudományos, színházi, sportszervezetek alakításával demonstrálta az ír nemzet létét, mely végül is ki tudta vívni önálló államiságát.⁴

A XIX. században az „angol küldetés” új és korszerűbb változata a világ elmaradott népeinek civilizálása lett. Az angol nacionalizmus expanzív formát öltött, befelé liberális maradt, a birodalom építésében azonban határozottan gyarmatosító.

Az 1848-as forradalom és szabadságharc leverése után az osztrák neoabszolutizmus minden eszközzel a birodalom, különösképpen Magyarország belső gyarmatosítására törekedett. Az osztrák birodalmat egységessé és németté akarták változtatni. Úgy gondolták Bécsben, hogy egy negyedszázad alatt meg tudják valósítani a rebellis Magyarország német-szláv tartománnyá tételét, a magyarságnak jelentéktelen szóróvanná süllyesztését a birodalom határain belül. Alexander Bach a külföldiek megtévesztésére írott *Rück-blick*-jében azt akarta elhitetni a világgal, hogy a birodalom központosítását a civilizáció fejlődése teszi szükségessé.

Az osztrák birodalmi gyarmatosítás eszközei közé tartozott a területi átszervezés és közigazgatás, az autonómiák letörése, a rendőrségi üldözés és megfigyelés állandósítása, az oktatás elnémetesítése, a kulturális intézmények működésének akadályoztatása, az egyéni szabadság korlátozása.

Magyarországot Erdélyen, Horvátországon és a Temesi bánságon kívül öt kormányzati területre osztották. Az alsóbb igazgatási területek a megyék és a járások voltak. Erdélyben még a régi elnevezéseket is megszüntették. A vármegyék, a székely és szász székek helyébe a vidékek (Distrikt) léptek. A nagyfokú centralizációra vall az is, hogy a rendőrigazgató, pénzügyi igazgató és az ún. adócollegium koordinált hatóságok voltak a kerületi főispán mellett, közvetlenül a minisztérium parancsolt nekik. A legfontosabb ügyekben császári pátensek intézkedtek. Az alkotmányjogi kérdésektől a szakáll- és bajuszviselésig úgyszólván mindent központilag akartak intézni. A hivatalokat elárasztották a császárhű idegen tisztviselők, akik nem ismerték a helyi lakosság nyelvét. Ez is volt a cél. A közigazgatás akkor tudja betölteni elnemzetietlenítő szerepét, ha tisztviselői nem tudják vagy nem használják a lakosság anyanyelvét. E diszkriminációs intézkedés leginkább idegen tisztviselők telepítésével teljesíthető.

A nemzeti elnyomásban megkülönböztetett helyet foglalt el a rendőrség. A Bach-korszak idején pusztán a rendőrség kiadásai megközelítették a forradalom előtti Magyarország összes belügyi kiadásait. Az 1850-ben rendeletileg életrehívott zsandárságot Bach elsősorban politikai célokra alkalmazta, a birodalmi egység szolgálatába állította. A zsandárok besúgóikkal többet foglalkoztak a gyanúsítottak üldözésével, mint a közbiztonság megvédésével. Egészen modern, a totalitárius politikai rendszerek felé mutató intézkedés volt, hogy a rendőrséget nem a belügyminiszter, hanem a rendőrminiszter felügyelete alá helyezték. Ha a belügyminiszter a csendőrségnek valamit el akart rendelni, előbb át kellett írnia a csendőrség felettes hatóságához. Egyetlen zsandár szolgálati esküjével megerősített vallomása elégséges bizonyíték lehetett bárki ellen. Ahogy Széchenyi István írta Bachnak szóló válaszában, húszezer zsandár kezébe adták a 18 milliós Magyarországot.

Az abszolutizmus hivatalnoki karát is ellenőrizte az erőszakos szervezet, hogy nem érintkezik-e a rebellekkel, a politikailag gyanúsíthatókkal. Még az öltözködésbe, a szakáll- és bajuszviselésbe is beleszólhattak. A teljes ellenőrzést szerették volna megvalósítani.

Majdnem másfél század elteltével sem okoz meglepetést, hogy a kiterjesztett jogkörű és a műveltségben egyáltalán nem jeleskedő zsandár- és detektívhad Kemény Zsigmond ajándékba kapott kenyerét is kettétörte, hogy nem talál-e benne államellenes nyilatkozatot. Tóth Kálmánt meg azért idézték maguk elé, hogy az R. S.-nek jelzett szerkesztői üzenet nem Rózsa Sándornak szól-e?

Az abszolutizmus korlátozni akarta az egyházak önállóságát is. A magyar katolikus egyház ellenállásán bukott el az a kísérlet, mely a bécsi érseknek akarta alárendelni Magyarország primását. 1859-ben császári parancs intézkedett, hogy a protestáns egyházak – ahogy Bécsben mondták, a „született opposíció” – kormánytól függő hierarchikus szervezetté alakuljanak át.

A germanizációt Bach és Thun fejlesztette rendszerré a közigazgatásban és az oktatásban. Bach említett röpiratában a német nyelv kényszerét kifejezetten előnyösnek tüntette fel. Az egységes kormányzati nyelv úgymond azért szükséges, mert általa a közügyeket jobban lehet intézni, és a állampolgárok eredményesebben tudják érvényesíteni jogaikat. Thun, miközben a közép- és felsőoktatásban bevezette a német tannyelvet, azzal dicsekedett, hogy a népiskolákban a gyermekek magyarul is tanulhatnak.

Az Akadémia alapszabályából kihagyták, hogy feladata a tudományok magyar nyelven való művelése.

A neoabszolutizmus gyarmatosító politikáját állította pellengérré Madách Imre is arisztophaneszi komédiájában, *A civilizátorban*. István gazda patriarchális viszonyok között él szlovák, szerb, román, olasz, magyar cselédjeivel és német szolgálólányával. A svábbogaraival érkező Stroom a cselédekét szembefordítja István gazdával, és olyan új rendet honosít meg, melyben a birtok előbbre való, mint az ember, s minden valamire való jobb pozíciót a beözönlő svábbogarak foglalnak el.

*És ki dolgozik?
Tán én? Nekem hivatásom nagyobb,
Te szánts, te vess, vannak nekem segédeim,
Elő-elő! (Néhányan a karból bejönnek.)
Ezekből lesznek a bírák, polícia,
fináncok, pátensmagyarázók,
tanítók*

A fordulat akkor jön, amikor István gazda megunja a civilizátor önkényeskedését, s előbújik a kutyaólból, ahová a házát elfoglaló új gazda bezáratta, és cselédjeivel elúzi Stroomot svábbogaraival együtt. Madách plasztikus képet rajzolt a gyarmatosító bürokráciáról, a nyelv és szellem germanizációjáról, a megtévesztő demagógiáról, a mindenkori gyarmatosítók által használt eszközökről. Azt is érzékeltetni tudta, hogy a hatalom összpontosításának egyik fontos követelménye a tömegek tudatszintjének alacsonyán tartása.

*Legyen buta, csak jó polgár legyen.
Ki mondja azt, hogy a lángész szükséges?
Az államban eszünk nekünk elég van,
S gondoskodunk eléggé a tömegről.
Annak nem is kell a fej, csak azért,
hogy sógorom, a kalapos megéljen.*

A magyar reformkor demokratikus nemzeti ideológiájának különösen a 67-es kiegyezés után megmutatkozó eltorzulását a történetírás az elmaradott, korszerűtlen társadalmi struktúrával magyarázza, mely megakadályozta a demokratikus politikai rendszer és ideológia uralomra jutását. Ezért nem valósulhatott meg a nemzeti kérdés cőtövési terve, s ezért bizonyult hiábavalónak Moesáry Lajos küzdelme a nemzetiségek jogaiért. Ehhez járult a közép-kelet-európai kis népek pusztulásától való egzisztenciális félelme, melynek tragikus voltát Madách Imre oly kifejezően fogalmazta meg egyik jegyzetében: „Ilyen viszonyokról, mint a miénk Magyarország politikai életében, más népeknek fogalmuk sincsen. Mi örökös harcban állunk létünkért, mi egy kalitkában vagyunk a fenevaddal, mely minden percben el akar nyelni. – Ők csak a jólét s jobblét

közt küzdenek!”⁵ De nemcsak a magyarok érezték magukat a fenevaddal egybezárva, hanem az országban élő nemzetiségek is.

Ideológiakritikailag elengedhetetlen az eltorzulás folyamatának elemzése, a nemzeti ideológia Széchenyi István vagy Eötvös József által kialakított ideáltípusának szembeállítása az antidemokratikus nacionalizmussal, mert csak így nyílik lehetőség a nacionalizmus téveszméinek, céljainak, hit- és dogmarendszerének, megkülönböztető jegyeinek kimutatására és megismerésére, melyek kisebb-nagyobb árnyalati különbségekkel, hangsúlyeltolódásokkal mindenfajta antidemokratikus nacionalizmusra jellemzőek.

Az antidemokratikus nacionalizmus az állam és a nemzet primátusát cáfolhatatlan dogmává emelte. Az egyéni szabadságjogok gyakorlását az államnemzet hegemoniájának függvényében képzelte el. Eötvös József államerkölcsei művében – *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* – még arról írt, hogy az egyéni szabadság „egyedül biztos garanciáját tehát szükségképpen abban kell keresni, hogy korlátozzák azon kört, melyen belül az állam korlátlan hatalmát gyakorolja”⁶, mert másképpen nem valósulhat meg az egyén államhatalomra gyakorolt befolyása. E hagyománnyal ellentétben a XIX. század második felében az a felfogás vált uralkodóvá, hogy a polgárosodás a központosított nemzetállam felülről irányított politikájával folytatható eredményesen. Kétségtelen, hogy az *államalkotó nemzetről* vallott felfogás akkor általánosan elfogadott volt Európa konzervatív, liberális és marxista ideológusainak házatáján. Az Osztrák-Magyar Monarchiát pedig olyan államalakulatként tekintették, mely képes megvédeni Európát, de a térség kis népeit is a Keletről fenyegető despotikus orosz veszedelemmel szemben, és ellensúlyozni tudja az egyesített Németország befolyásának növekedését.

A nemzetiségi sajátosságok, a történelmi múlt és jogok misztifikálása alakította ki azt a *virtuális nemzetképet*, mely teljesen elszakadt a valóságtól. S ez nemcsak az akkori jelen helyzetfelismerésétől, a valóságos céloktól és feladatoktól távolította el a nemzeteket és nemzeti kisebbségeket – ez utóbbiak nem kisebb mértékben bődtolták el önmagukat téveszméikkel, és lettek a vakhév foglyai, mint az ún. uralkodó nemzetek –, hanem döntően befolyásolta a társadalmi kapcsolatok alakulását is, lehetetlenné téve az ésszerű kommunikációt. A nemzetállam érdekeit előtérbe helyező minden színezetű és előjelű nacionalista politikára egyaránt jellemző a törvények végrehajtásának kijáratása, az iskolának az erőszakos nyelvi asszimiláció szolgálatába állítása, a nemzetiségek kizorítása az állami hivatalokból, az egyházak autonómiájának megnyírálása vagy megszüntetése, politikai üldözések és perek rendezése, hogy ezzel is fokozzák az egzisztenciális félelmet. A XIX. század antidemokratikus nacionalizmusából fakad az Eduard BeneÜ-i nemzetpolitikai elképzelés is, mely a nemzeti államot kisebbségek nélkül, azok erőszakos kiűzésével és asszimilálásával óhajtotta elérni. Ugyancsak a XIX. században gyökerezik a népi *kulturális genocídium*ként ismert válfaja is: a nemzeti kisebbségek nyelvének, kultúrájának szétrombolása és megsemmisítése anyanemzeteiktől való hermetikus elszigetelésük révén. A XX. században szökkent számba mindaz, amit az előző század liberalizmusa még korlátok között tudott tartani. Ezek a korlátok nemcsak kívülről, hanem magukban az elnemzetietlenítő ideológiai és politikai törekvésekben is érvényesültek. Jó példa erre Beksics Gusztáv, akinek nacionalizmusa a demokratikus külszín és forma megőrzésével, a hagyományokhoz való viszonylagos ragaszkodással együtt érvényesült.

Beksics Gusztáv a naívan teoretizáló vagy a publicisztikai közhelyeket hangoztató nacionalistákkal ellentétben a tudományok pozitív, adatszerű eredményeinek és módszereinek alkalmazásával dolgozta ki azokat a reformterveit, melyektől a nemzetállam megerősödését várta. A modern politikát az „aritmetika törvényeivel” igyekezett összhangba hozni. Semmi nem tudta eltéríteni attól a meggyőződésétől, hogy egyedül az olyan politika készítheti elő a jövőt, mely a statisztika, demográfia és a

szociológia eredményeinek felhasználására támaszkodik. Beksics Gobdenre, a manchesteri iskolára, Herbert Spencerre és Quetelet-re hivatkozik, akik a politikát tudományos alapokra kívánták helyezni. Úgy vélték, hogy a politika nem elvont filozófia, hanem a pozitív tények tudománya. A statisztika tényei például nemcsak a jelen viszonyait világítják meg, hanem egyszersmind a jövő felé is kitekintést nyújtanak, előre jelzik, hogy miként fognak alakulni az egyes államok viszonyai és az európai erőegyensúly. „A statisztika, etnológia és demográfia pozitív alapján – írja Beksics – fel lehet építeni a küzdelemben álló népfajok fejlődési és visszaesési állapotának kibontakozó egész rendszerét. Előre meg lehet mondani, melyik faj lesz győzedelmes, s melyik vesz csatát a küzdelemben. A modern politika segédtudományainak segítségével be lehet pillantani a fajok jövőjébe.”⁷ Beksics szabatosan és céljának rejtegetése nélkül fogalmazta meg, hogy mire akarja felhasználni a tudományokat.

Mintegy kiegészítésül említtem, hogy Európában a XIX. század közepétől kezdett erőteljesen fejlődni a statisztika és a demográfia, ekkor kezdték alkalmazni őket a társadalmi viszonyok tanulmányozására. A központosított kormányzatok mindenkor igényt tartottak adatszerűen megragadható ismeretekre az igazgatásuk alatt álló területek állapotáról és viszonyairól (gondoljunk Augustus császár népszámlálására). A tényszerű adatgyűjtés és feldolgozás azonban csak a XIX. században vált tényleges társadalmi szükségletté. Adolphe Quetelet könyve – *Du Systeme social et les lois qui le régissent* (1848) – egyoldalúságai és tényeket fetiszizáló tendenciája ellenére is a társadalomtudományok fejlődésében megközelítően olyan jelentős, mint Auguste Comte *Systeme*-je. A demográfia fejlődése előtérbe hozta a népességi tényező fontosságát a társadalom megismerésében és az emberi gyakorlatban. Adolphe Coste (*Les principes d'une sociologie objective*, 1899; *L'expérience des peuples et les provisions qu' elle autorise*, 1900) összefüggést keresett a társadalom típusai és fejlettségi szintje, valamint a népesség növekedése és a népsűrűség között. A francia és a német születési arányok közötti eltérésekből próbálta megmagyarázni a két társadalom fejlődése közötti különbségeket.⁸ Beksics Gusztáv a statisztikát és a demográfiát kimondottan az egységes nemzetállam konszolidálásának szolgálatába állította.

Beksics nemcsak tudományos, hanem ideológiai és politikai téren is igyekezett korszerűnek mutatkozni: elítélte a retrográd irányzatokat. Az ultramontanizmust, antiszemitizmust, agrárfeudalizmust nemcsak a liberalizmus és a haladás ellenfeleinek, hanem a nemzetállam sírásójának is tekintette. Bármennyire is kezdeményezte a „magyar faj expanziójának” fokozását, mindvégig elfordult azoktól, akik erőszakot alkalmaztak a nemzetiségekkel szemben. A memorandum mozgalom kérdésében kibékítő politikát kívánt folytatni, nem vett részt Bánffy nemzetiségügyi osztályának munkájában, és arra figyelmeztette a túlbuzgókat, hogy a nemzeti eszme „ittassági állapotában” a legdurvább erkölcsstelenség és erőszak is igazolást nyer. Beksics nem gondolt a nemzetiségek erőszakos üldözésére, mert azt nem vélte összeegyeztethetőnek a magyar nemzet és állam alapvető érdekeivel. „Végleges megszilárdulásunk – írta – nem képzelhető másképp, mint hogy a nemzetiségi kérdés elveszti állam- és nemzetromboló erejét, vagyis hogy e kérdés segítségével többé senki sem üthet éket sem állami, sem nemzeti organizmusunkban.”⁹ Más helyt, az erdélyi román kérdéstről írt könyvében azzal érvelt, hogy az 1868-as nemzetiségi törvény nemcsak állampolgári jogokat biztosít, hanem a nemzetiségeknek azt a jogát is, hogy szabadon fejlesszék kultúrájukat. „Nincs és nem képzelhető oly magyar optimizmus és sovinizmus – írta –, mely csak álmodni is merne arról, hogy a közel jövőben, ami alatt századok is érthetők, az erdélyi románság a magyar faj javára asszimilálható lesz.”¹⁰ Beksics is elhitte, mint annyian a XIX. század ideológusai közül, hogy a nemzeti gyűlölködés valamikor hóbortnak, tévedésnek fog minősülni, és a népek szégyellni fogják, hogy egymás ellen testvérháborút vívtak. E korszak eljövételét egész közelinek érezte. Úgy vélte, hogy már a nemzeti eszme tetőpontján, a hatvanas és hetvenes években megjelentek a hanyatlás jelei, és az érzelmi és eszmei tisztulásnak

tulajdonította, hogy a vegyes nemzetiségi területeken „rendületlenül áll a beati possidentes nyugalmat biztosító jogszabálya.”¹¹

Bármennyira kiengesztelően és némelykor szabadelvűen nyilatkozott is Beksics Gusztáv a nemzetiségek politikai mozgalmáról, nyelvük és kultúrájuk fejlesztésének jogosságáról vagy a nemzeti eszme várható, közeli hanyatlásáról, a legfőbb feladatot és elérendő célt mégis a nemzet és állam megerősítésében jelölte meg. Magyarországot nemzeti állammak tekintette, s ebből következőleg úgy vélte, hogy nem maradhat fenn homogén nemzet nélkül. A potenciálisan létező magyar államnemzet szerinte csak akkor lesz valósággá, ha a hazaszeretet tűzkohójában, az egységes kultúra világosságánál összeforr alkatrészeivel. A magyarságnak azért kell létszámban sokasodnia, szellemi erőben gyarapodnia, cselekvőképességben és akaratban megerősödni, hogy Szent István birodalmának egész területén uralkodjon, a Kárpátoktól az Adriáig. Ha nem tudja történelmi küldetését és feladatát teljesíteni, és előre nem látható esemény vagy események az országot az Alföldre és a Dunántúlra szorítják össze, a magyar faj „élhet egy ideig az új feltételek között”, de mint nemzet megszűnik létezni. Beksics a pusztulást hozó veszély elkerüléséért dolgozta ki reformterveit, javasolta a telepítéseket, a hitbizományok átköltöztetését a nemzetiségi vidékekre.

Ehhez az egyneműsítési és expanziós politikához – „belső gyarmatosítás” – kapcsolódtak Beksics nagyhatalmi elképzelései, melyet történelefilozófiailag is megkísérelt igazolni. Megcáfolhatatlan „históriai kényszerként” tárgyalta és mutatta be az Osztrák-Magyar Monarchia megalakulását, mert a Közép-Dunánál szilárd nagyhatalomnak kell léteznie a germánság és a szlávtság között. A magyar királyság alapításától egészen a Mohácsi vészig teljesíteni tudta a „történelmi szellem”-nek azt a követelményét, hogy a Közép-Dunánál a kiegyenlítés művét Nyugat és Kelet között elvégezze, megvédje Nyugatot a barbár keleti hódítók ellenében. Ha a török invázió nem rombolja le a magyar királyságot, egészen másképp alakult volna a magyar állam történeti helyzete, a faji expanzió a keleti területek és Ausztria felé vitte volna, birodalma kiterjedne a Fekete tengerig és az Adriáig. A „mi lett volna ha...” annyira magával ragadta Beksicsot, hogy nem tudta magát kellően mérsékelni! A magyar tölgyet úgymond, mielőtt elérte volna naggyá növekedésének határát, s mielőtt teljes pompájában tejeszthette volna ki koronáját, a korai zivatar derékban ketté törte.¹² A Mohácsi vész után Magyarország csak a Habsburgok jogara alatt teljesíthette „történelmi küldetését”. Másfelől a nemzetet ért viszontagságoknak az erők elégtelensége volt az oka, az, hogy nem álltak arányban a kitűzött célokkal. Az európai államok konszolidációjának kezdetén a nemzeti erők elégtelensége miatt Magyarország dicsősége egy-egy uralkodó személyéhez volt kötve, a Lajosok és Mátyások uralkodása után a gyöngye királyok képteleneknek bizonyultak az önvédelemre. Az ország nem süllyedt ugyan Csehország színvonalára, de az Ausztriával kötött perszonálunióban, bár megőrizte alkotmányát és önállóságát, mégis alárendelt helyzetbe került. S új veszély támadt: a birodalmi centralizáció és a föderalizmus. Csak a 67-es kiegyezéssel kerültek ismét összhangba a nemzeti erők és célok, ezért a dualizmus nem más, mint „állandó forma”.¹³ Deák Ferenc a kiegyezéssel nem Ausztriával kötött alkut, hanem „törvényt hoztanak” a magyar királlyal, aki egyszersmind osztrák császár is. Beksics a kiegyezés értelmezését és magyarozatát nem szűkítette le pusztán közjogi jellegére, mert – úgymond – nem a jogi sémák fogják megteremtteni a nemzetet, hanem a létező erők kifejlesztése, az újra visszaálló nagyhatalmi státus, melyre a két ország csak együtt alkalmas. A két állam mindegyike elég erős és fejlett az önálló állami lét terheinek viselésére, de nem elég erős ahhoz, hogy a germán és a szláv hatalmak között fennmaradjon. Deák Ferenc alkotását ezért nemcsak jogi megegyezésnek, hanem a történelmi helyzet reális felmérésén alapuló államalakulatnak tekintette. A Habsburg birodalmat Magyarország ellenére

többé nem lehetett megszilárdítani, ezért az osztrák politikának is engednie kell a „históriai kényszer”-nek.

Beksics Gusztáv a magyar hatalmi aspirációkat a kettős monarchián belül képzelte el. Éppen a közjogról írt publicisztikai hangvételű tanulmányában – *Közjogunk és nemzeti törekvésünk* – szögezte le, hogy Magyarországnak a monarchia súlypontjává kell válnia. Nem Magyarországnak kell „csatlakoznia”, hanem az osztrák tartományokat kell hatalmi súllyal Magyarországhoz kapcsolni, mint Mátyás király tette, mert a történelemben egykor működött „ható ok” nem szűnt meg működni. De Mátyást elmarasztalja, amiért nem elégedett meg az osztrák tartományokkal, és a német császári címet is meg akarta szerezni. Ez a próbálkozás nem járhatott sikerrel. Beksics, akárcsak mai eszmetársai, a jelen igazolását kereste a bornírt politikai igények és érdekek szerint átirított történelmi múltban.¹⁴

Amikor a nemzetpolitikai célok kerültek szóba, Beksics Gusztáv egyértelműen az állam elsőbbsége mellett foglalt állást, mert „az állami szempont magasabb s általánosabb, mint a társadalomé”.¹⁵ Ez azért is kívánatos, mert Beksics szerint az újabb korban minden retrográd törekvés társadalmi és nem állami eredetű. Az állam prioritásának eszméje, amikor Beksics tanulmányait írta és szónoklatait tartotta, általánosan elterjedt és elfogadott volt Európában. Gondoljunk Heinrich Treitschkére (1834-1896), aki a német nemzetállam egységének és megszilárdításának rendelte alá a liberalizmus értékeit. E felfogás szerint az államot és a szabadságot nem lehet egymástól elválasztani, mert csak az állam védheti meg az egyén szabadságát a társadalom zsarnokságától. De a nemzeti érdek érvényesítése céljából az állam korlátozhatja az egyének vagy akár csoportok önző érdekeit. Heinrich Treitschke egyre jobban eltávolodott a liberális eszméktől, annyira, hogy a parlament „egoizmusával” szemben a királyban ismerte fel a nemzeti és állami érdekek megtestesítőjét.

A 67-es kiegészítés után fokozatosan átalakuló társadalmi és politikai viszonyok közepette Beksics is igyekezett „helyreigazítani” a szabadelvű hagyományokat. Eötvös Józsefet azért marasztalta el, mert a vallási viszonyokat nemzeti szempontból hibásan rendezte a két keleti egyház autómájának létrehozásával. „Nem kevésbé súlyos hibát követett el, amidőn kultúránk misszióját és eszközeit tévesen jelölte meg. A nemzetiségi törvényben koncessziót tett a föderalizmusnak, s naívu az hitte, hogy iskolával és kultúrával visszaszerezheti a politikai koncessziókat. Iskola és kultúra segítségével vélte létesíthetőnek nemzeti egységünket s a mindent egybeolvasztó asszimilációt.”¹⁶ De az „ellenséges tömböket” kultúrával és iskolával beolvasztani nem lehet, mert a kultúra az öntudat rejtőző csíráit nem megfojtja, hanem kifejleszti, ezért csak ott van beolvasztó ereje, ahol a nemzetiségek kisebb tömegekben élnek, s nagy műveltséggel és nemzeti érzéssel nem rendelkeznek. Ezért Beksics határozottabb politikai programot sürgetett, a gazdasági expanzióban, a birtokreformban és a telepítésekben látta a faj „számbeli kifejtésének”, vagy – pontosabb kifejezéssel – az ország belső gyarmatosításának eszközét.

A gyarmatosítás nyílt politikáját folytatta például a német kormány Posenben a lengyel tulajdonú földbirtokok kisajátításával és a telepítésekkel. Bismarck azt hitte, hogy egy esetleg sorra kerülő Oroszország elleni háborúban az Osztrák-Magyar Monarchia fel fogja lázítani a lengyeleket az oroszok által megszállt területeken, s ez veszélybe sodorhatja Posent és Nyugat-Poroszországot. Bülow nem takargatta elnémetesítési elképzeléseit. A lengyelekkel szemben alkalmazott politikát azzal indokolta, hogy a „gyöngye népek”-nek el kell fogadniuk az uralkodó nemzet akaratának korlátlan érvényesítését.

Posenben, Sziléziában és Nyugat-Poroszföldön a nem porosz illetékességű lengyeleket 1885-ben tömegesen kiutasították. A porosz Landtag elfogadta a telepítési törvényt (1886), melynek értelmében a kormány 100 millió márkát kapott lengyel földbirtokok megvásárlására és német parasztok telepítésére. A korabeli adatok

szerint 1886-tól 1906-ig 326 ezer hektár földet vásároltak meg s osztottak ki német telepeseknek, mintegy 130-140 ezerre tehető a betelepített németek száma, akik 300-400 új német falut létesítettek.

A porosz kormány nem elégedett meg a gazdasági expanzióval, a másutt is jól bevált eszközöket is igénybe vette. A közigazgatást és bíraskodást elnémetesítették, az oktatásban a tanítókat az addigi közösségi felügyelet helyett állami ellenőrzés alá helyezték. 1887-ben nem rendeletileg felszámolták a lengyel anyanyelvű oktatást, még a lengyel nyelv tanítását is megtiltották. Az erőszak azonban nem tudta megtörni a lengyelek ellenállását, a lengyelül beszélők száma nem hogy csökkent volna, hanem növekedett. Beksics a poseni „irtó háborút”, ahogy ő nevezte, elítélte, a gazdasági terjeszkedést nem expropriációval akarta előmozdítani. „A mi telepítési akciónk – írta – főleg csak arra törekedhetik, hogy az említett vidékeken az önként eladás alá kerülő földeket vásárolja össze s ezekre vigye a magyarság rajait.”¹⁷ Mivel a folyamatot nem ítélte elég gyorsnak, a hitbizományok kisebb részének Erdélybe és a Felvidékre való áthelyezését szorgalmazta.

„A nagy Széchenyi működésétől eltekintve – érvelt Beksics – nem volt jelentékeny politikus és államférfi Magyarországon, aki a pártpolitikát – hogy a kortespolitikáról ne is szóljunk – valaha kapcsolatba hozta volna a gazdasági politikával.”¹⁸ Csakhogy Beksics szándékosan megfeledkezett arról, hogy Széchenyi a nemzet gazdasági haladását, az anyagi jólétét, szellemi csinosodását és alkotóképességének fejlesztését nem azért akarta, hogy a nemzetiségeket korlátozza vagy éppenséggel kiszorítsa a polgárisodásból.

A reformkorban a népképviselési rendszer a polgári haladás egyetemes érdeke és megvalósításaként szerepelt a reformgondolkodók programjában. Beksics ezt is „korszerűsítette”. Elutasította ugyan a nemzeti abszolutizmust, de az általa elfogadhatónak mondott parlamentarizmust a nemzetiségi kérdésben teljesen alárendelte a központosító állam céljainak. „A parlamentarizmus másutt népképviselési kormányzat. Nálunk ... nemzeti intézmény. Beletartozik a nemzetünk, fajunk jövőjét biztosító intézmények közé, szorosan összefügg létalapunkkal.”²¹ A dualisztikus monarchiáról írott könyvében még világosabban fogalmazott: „Parlamentarizmus csak egységes államban lehetséges. Csak ott, ahol a faji ellentétek vagy nem léteznek, vagy minimális mértékre vannak leszorítva s eképp a politikai pártok elvek körül csoportosulhatnak.”²² Mert a parlamentarizmus a konzervatív és liberális eszmék küzdelméből keletkezett, abból a nemes harcából, melyet a haladás képviselői vívtak a visszatartó erőkkel, de a nemzetiségi és faji ellentétek nem a haladás terén ütköznek, ezért nem is tartozhatnak a parlament körébe. Beksics okulásul Ausztriát hozta fel példának, ahol a hatvanas és hetvenes évek liberális küzdelmei után a konzervativizmus és a reakció fuzionált az állam- és parlamentbontó nemzetiségi eszmével. Ezért történhet, hogy Ausztriában a liberalizmus tanácstalanul tévelyeg, nem találja a „helyes irányt”. De Beksics megkísérelte a parlamentarizmus e sajátos értelmezését a magyar alkotmányosság történetével is elfogadhatóvá tenni. A közjogról írott értekezésében arra a következtetésre jutott, hogy az „ezredéves parlamentarizmus” az önkormányzat és a nemzeti egység alapelveire épül fel. Éppen ezért a nemzet és a korona egysége nemcsak a föderalizmust zárja ki, hanem a „nemzetiségi valleítások megnyilvánulását is”.²³ Angliában ha a képviselők elégedetlenségéhez a skótok is csatlakoznának, vége lenne az angol parlamentarizmusnak.

Mindezt nem nehéz összefüggésbe hozni a két keleti egyház autonómiájának beksicsi bírálataival. Az szerinte olyan bizarr helyzetet teremtett, hogy a köz- és kánonjog ellenére államok az államban, pedig a történeti hagyományok ezeket az egyházakat mindenütt az államhoz kapcsolják. Beksics nyíltan kifejezésre juttatta azt a véleményét, hogy a nemzetiségek nem tarthatnak igényt politikai érdekképviselőre, sem olyan autonómiára, melyben megnyilatkozhat saját önrendelkező akaratok.

Az elmondottaktól elszakíthatatlan Beksics „rendíthetetlen” véleménye a szabadelvűségről. „A Lamartine-féle >>nouvella liberalizmus<< s általában a negyvenes évek regény szabadelvűsége a múlt lomtárába került, mind a poros és korhadt polcokra kerültek azon művek, melyet a korszak produkált.”²⁴ Mert a liberalizmusnak nemcsak egyensúlyt kell tartania a diszharmonikus erők – arisztokrácia és demokrácia, katolicizmus és protestantizmus, feudális irány és agrárszocializmus – között, hanem a „faji expanzivitást” is kell szolgálnia. Ezek után nem feltűnő, hogy Beksics a kormánypártnak, melynek tagja és képviselője volt, feltétlen többséget kívánt biztosítani, hogy úgymond elejét lehessen venni az arányok megbomlásának és a „pártérdekek zsarnokságának”.

A magyar politika új alapjait körvonalazó könyvében Beksics foglalkozott a centralizáció és decentralizáció sokat vitatott kérdésével is. Csak emlékeztetőül említem, hogy Eötvös József a legnagyobb veszélyt az állam központosítási politikájában látta, mert a központosítás mind köztársasági, mind monarchikus formában lehetetlenné teszi a közösségi autonómiák működését, és az egyént az állam gyámsága alá helyezi.²⁵ Három évtized múltán Beksics a centralizációt olyan „vívóállás”-nak ábrázolja, mely nélkül a társadalmi és politikai erők nagy tetteket nem hajthatnak végre. Ha a centralizáció „csatarendbe sorakoztatás”, akkor a decentralizáció nem lehet más, mint a „népek és társadalmak nyugvó és pihenő helyzete”.²⁶ Beksicstől azonban még nem állt oly távol a liberális hagyomány, hogy ne tudta volna érzékelni a „túlságos centralizáció” veszélyeit, mely éppen úgy tönkretetheti a népeket, mint a tartós abszolutizmus. Ezzel magyarázható, hogy a centralizáció és decentralizáció valamilyen ritmikus váltakozásával képzelte el a nemzeti feladatok elvégzését. Éppen ezért bizonyos feltételek mellett megengedhetőnek tartotta a centralizáció szigorának enyhítését.

„Meg kell tehát kezdeni – írta – a kulturái, társadalmi és gazdasági decentralizációt. De minden félreértés végett ismételjük, hogy politikai centralizációnk változatlanul fenn kell hogy maradjon. A decentralizációval pedig csínján kell bánnunk. Még ott is, ahol az lehetséges. De ahol lehetséges és szükséges, ott e lehetőség és szükségesség arányában okvetlenül keresztülvendő.”²⁷ A nemzetiségi politikában azonban nem volt „lehetséges és szükséges”. Az elnemzetietlenítő politika, bármilyen ideológiai elgondolás és politikai gyakorlat jegyében is foganjon, nem mond le a központosításról mint olyan eszközről, mellyel az állam bármikor beavatkozhat a társadalom életébe és hatálytalaníthatja a nemzetiségeknek másságuk megőrzésére irányuló társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai erőfeszítéseit. A központosító nemzeti állam csak így tud „vívóállásba”, „csatasorba állni” a nemzetiségi mozgalmak ellen. Beksics is ezért gondolt a centralizáció változatlan fenntartására.

Beksics Gusztáv miután meggyőződött arról, hogy a nemzetiségek csak elenyésző mértékben sajátítják el az államnyelvet, előhozakodott a *politikai asszimiláció* gondolatával. Akkoriban a nemzetiségi lakosságnak mindössze tizenkét százaléka tudott elfogadhatóan magyarul. (Beksics adatai szeint, melyek egyeznek a korabeli statisztikák adataival, a németek 36%-a, a szlovákok 12%-a, a románok 7%-a beszélt az államnyelv rangjára emelt magyar nyelvet. A románság körében a magyarul tudók száma 1867 után csak 1%-al növekedett.)

Mit nevezett Beksics „politikai asszimiláció”-nak? E fogalom, annyi más társához hasonlóan, azóta sem töröltetett a nacionalisták szótárából és programjából. Ezért időszerű és szükséges a politikai asszimiláció jelentéstartalmával foglalkozni. Beksicsnek nem voltak kétségei afelől, hogy a nyelvi asszimiláció Magyarországon is épp úgy be fog következni, mint Nyugaton, de úgy vélte, hogy a politikai asszimilációval addig is döntő jelentőségű eredményeket lehet elérni. „A haza földjén lakó különböző fajok és nemzetiségek – írta – grammatikájok feláldozása nélkül csatlakoznak a magyar fajhoz, s azon feladatok megoldásához, melyekért ez küzd. Addig állandó hézag lesz nemzeti és állami konszolidációnkban, amíg jelentékeny

fajok fognak létezni a haza területén, amelyek legalább a politikai asszimiláció által nem fűződnek érzelmi és érdekszálakkal a magyar fajhoz.”²⁸ A politikai asszimiláció Beksics értelmezésében egyáltalán nem jelentette a nemzetiségek nyelvének korlátozását vagy betiltását, de elvárta tőlük, hogy gondolkodásukban, érzelmeikben, magatartásukban és cselekedeteikben azonosuljanak az államnemzet céljaival és feladataival. Ezt az elvárást Beksics kiegészítette még valamivel: „A magyarul nem tudás még nem jelenti azt, hogy az illető egyszersmind nem magyar, s nem lelkesítik a magyar nemzet törekvései.”²⁹ E csatlakozókat keresztelte el Beksics „nem magyar ajkú magyaroknak”.³⁰ Alig két-három évtized kellett ahhoz, hogy e „magyarok” az erőszakos asszimiláció megszállottaiként – a jól elsajátított minta szerint – kiötlöjék a „nem román ajkú románok” (vagy ami ugyanaz: a „magyar nemzetiségű románok”), a nem szlovák vagy szerb ajkú szlovákok és szerbek kategóriáját.

Akárhogyan is nézzük, a politikai asszimiláció mint elvárás és politikai gyakorlat a teljes asszimiláció előkészítésének eszköze. Mindenütt ugyanazt a célt szolgálja: az uralkodó államnemzetbe olvasztani az ország területén élő nemzetiségeket. Ehhez természetesen előbb meg kell fosztani őket gondolkodásuk és érzelmeik önállóságától, cselekedeteik, elhatározásaik szabadságától. Ezért nincs is szükség az érdekek egyeztetésére. Ezért tartotta Beksics ésszerűtlennek a nemzetiségek politikai (parlament) érdekképviseletét. Ahol az államnemzetben testesülnek meg az érdekek, miért is lenne szükség olyan politikai képviselői szervekre, melyek nem idomulnak feltétlenül a közös akarathoz?

Beksics nem volt tekintettel arra, hogy a politikai asszimiláció nem terjeszthető ki a nemzetiségek egészére, és legfennebb azok körében számíthat sikerre, akik az állam szolgálatában találják meg státusuk védelmét, vágyaik teljesülését, karrierjük biztosítékát. Az ilyen azonosulás valóban elkerülhetetlenül együtt jár a nemzetiség sajátos integráló érdekeinek és értékeinek feltárásával. A politikailag asszimiláltak – s ha ők nem is, utódaik mindenképpen – megtagadják eredeti nemzetiségüket. Az idegen nyelv- és identitáscsere különösebb kényszer nélkül, mintegy önmagától is végbemej.

Beksics azért valamennyire érzékelhette a kérdés bonyolultságát, mert több alkalommal is rámutatott, hogy a politikai asszimiláció önmagában nem biztosíthatja a nemzet és az állam konszolidációját. Az ún. pozitív tudományok – demográfia, statisztika, szociológia – adatai alapján bizonygatta, hogy sokkal erőteljesebben kell igénybe venni a magyar fajban rejlő „terjeszkedő képességet”. E konszolidálóképesség szerinte a népességnövekedési arányokban mutatkozik meg.

A magyarság „faji rekonstrukciója” a török birodalom elleni harcokban elszenvedett hatalmas vérvesztések után a XVIII. század elején kezdődött el. A nemzet lélekszáma jóval kevesebb, mint két évszázad alatt meghatszorzódott, ami példátlan a népek fejlődésének történetében. Arra viszont Beksics nem gondolt, hogy a XVIII. században a Habsburgok által véghezvitt telepítésekkel és bevándorlással alaposan megváltoztak a népességi arányok. A magyar faj terjeszkedéséről írott könyvében az 1890-es népszámlálásra hivatkozik, melynek adatai szerint tíz év alatt (1880-1890) az ország népessége 10,91%-kal növekedett. Az össznépességen belül a „specifikus magyar faj” szaporulata elérte a 15,22%-ot jelentősen túlhaladva a legszámottevőbb nemzetiségek, a románok (7,77%) és szlovákok (2,45%) növekedési arányait. A magyarság – legalábbis Beksics azt hitte – „propagatív erejének” köszönheti nagyarányú számbeli gyarapodását. „Ha a fejlődési arányok változatlanok maradnak – s a közegészségügy javítása reményt ad rá, hogy változatlanok fognak maradni –, akkor a magyar faj hatalmasan felnövekszik a nemzetiségek fölé, és nem erőszak, hanem a magyar fajnak kulturái, gazdasági és szaporodási nagy fölénye fogja létesíteni a politikai asszimilációt s ennek alapján a magyar nemzeti államot. A föderalizmusnak eddig sem volt Magyarországon akár történelmi, akár geográfiai vagy etnikai indoka; de a magyar faj kiváló tulajdonságai, különösen pedig fejlődésének

páratlan arányai a jövőre nézve teljesen kizárják a föderatív szervezetbe való átmenetelnek minden lehetőségét.”³¹

Ahhoz, hogy a „faji szupremácia” megvalósuljon, az uralkodó nemzetnek politikai, kulturális és gazdasági „vezértulajdonságai” mellett az össznépességben belül legalább 70%-os többséget kell szereznie. A magyar faj előtt éppen ezért kell ledönteni azokat a sorompókat, amelyek megakadályozhatják gyors szaporodását. E sorompók közé tartoznak a községi és hitbizományi birtokok. Beksics felismerte, hogy az ország birtokviszonyainak megváltoztatása nélkül a dunántúli és az alföldi népszaporulat a nemzetiségek népszaporulata alá fog visszaesni. S akkor a nemzetiségek fognak hódítani, és évtizedek alatt összetörnek az állami egységet. A feladatot világosan és szabatosan kijelölte: „Ha képesek leszünk fenntartani az utolsó évtized szaporodási viszonyait, néhány évtized alatt a magyar probléma meg lesz oldva, s nemcsak a nemzetiségek, hanem egyszersmind Ausztria irányában is. Négy évtized múltán a magyar faj Szent István egész birodalmában meg fogja közelíteni az egész lakosság 63%-át. A szoros értelemben vett Magyarországon pedig 72%-ra emelkedik föl.”³² Ezzel az aránnyal a nemzet konszolidálása és a „faji szupremácia” különösebb akadályok nélkül megvalósulhat.

E „pozitív tudományokra” alapozott hipotézis nem maradt hatástalan. Jacsó Benedek még 1918-ban – a kettős monarchia utolsó óráiban – is arról beszélt, hogy a románság a magyarsággal összehasonlítva „etnikai tekintetben egyáltalán nem mondható haladó fajnak”, mert a magyarság hetven év alatt több mint 100%-kal szaporodott, míg a románság mindössze 31%-kal. Ennek oka nem a beolvasztás, hanem a „magyar faj természetes szaporasága”.³³ Jacsó Benedek a felekezetek adatait is felhasználta, hogy eloszlassa a kételkedők aggodalmait. Eszerint a magyar felekezetek 1880-tól 1910-ig 40%-kal szaporodtak, míg a túlnyomóan román nemzetiségű görög katolikusok és görög keletiek csak 24%-kal.

Beksics Gusztáv is fontosnak tartotta a nemzet megerősítésében a korszerű, a központosítás elveit gyakorlatilag alkalmazó közigazgatási reformok bevezetését. Ugyanakkor bírálta azokat, akik csak adminisztratív (Grünwald Béla), vagy csak kulturális eszközökre (Eötvös) hagyatkoznak, és nem veszik elsődlegesen figyelembe a „faji erőket” és a „gazdasági organizációt” mint konszolidáló tényezőket.

A gazdasági konszolidáció legfőbb eszköze a földbirtokreform és a telepítések végrehajtása. „Az első földbirtokreform 1848-ban Magyarországot szabadabbá tette, a második földbirtokreform nagygyá fogja tenni.”³⁴ A reform nemcsak a feudalizmus maradványait fogja megszüntetni a hitbizományok bilincseinek széttörésével, a parasztok földhöz juttatásával, hanem meggondolt telepítésekkel az ország magyarosításának feladatát is teljesíteni fogja. Beksics adatokkal igazolta, hogy a kötött birtokok akadályozzák a születések számának növekedését. Ezért ajánlotta a községi, kincstári és magánjellegű kötött nagybirtok kisajátítását és paraszti tulajdonba juttatását. Emellett a nemzetiség-lakta területeken mindenütt fel kell vásárolni az eladó földeket, ezekre és a birtokreformmal felszabaduló földekre parasztokat kell telepíteni azokból a magyar megyékből, ahol nagy a népszaporulat. Mivel a Beksics által elképzelt agrárakció legfőbb célja a birtokviszonyok összhangba hozatala a nemzeti érdekekkel, a nemzetiségi parasztok nem kaptak volna földet. A telepítések Beksics szerint a magyarosítást kell hogy szolgálják. Mert Erdélyben és a Felvidéken egyedül telepítéssel terjeszthető el a magyar faj. Beksics tervezte szerint legelső sorban a székelyeket kell Erdély belsejébe telepíteni, és nagyobb mértékben kell folytatni a Dunántúl „vándor magyarjainak” behozatalát. Az egykori magyar centrum, a Mezőség különösen alkalmas a visszahódításra. Az eladó földek állam általi felvásárlásával és kiosztásával az erdélyi magyarság „koncentrikus helyzetbe” kerül és így a Mezőség és a Székelyföld együtt „ledönthetetlen oszlopa lesz Erdélyben a magyar államiségnek.”³⁵

E reform antidemokratikus jellegét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy Beksics nem akarta a hitbizományok eltörlését. A hitbizományok mennyiségét akarta „alacsony percent-viszonyba” hozni a termőfölddel, olyan megegyezési alapot keresett, mely lényegében nem csorbította volna az arisztokrácia igényeit. Milyen egyeztetésre gondolt? A hitbizományok áttelepítése az Alföldről és a Dunántúlról az erős régiókba, leginkább a Felvidékre és Erdélybe. Azok a nemzetiségek, melyek a magyar államot az adóvégrehajtó személyében ismerték, a hitbizományok áttelepítésével és újak alapításával meg fogják látni a „magyar állameszme ragyogását”. Azt természetesen Beksics is tudta, hogy az állameszme ragyogtatása önmagában nem fogja rábírní az arisztokráciát anyagi érdekei feladására. Ezért hivatkozott írásaiban annyit az arisztokrácia honmentő hazafiságára és hozakodott elő azzal a „megnyugtató” ajánlattal, hogy a missziót a főúri családok „topográfiai helycsere nélkül” megoldhatják a másod- és harmadszülöttek révén. Magyarán: a másod- és harmadszülötteknek kell a nemzetiségi vidékeken, főleg az erdőgazdaságban hitbizományokat alapítaniuk. De a másod- és harmadszülöttági tényleges hitbizományi átköltöztetés nem egyedüli megoldás, mert számos olyan mágnás család van, amely újakat akar alapítani, s ezeknek is lehetőséget kell erre biztosítani.

A földbirtokreform mellett Beksics az erdőgazdálkodás gyökeres átszervezését is a nemzeti konszolidáció eszközeként tekintette. Konkrétan a községi, közbirtokossági és egyéb erdők állami tulajdonba vételére gondolt. Mivel az erdők zöme nemzetiségi vidékeken terül el, az állam nemzeti szempontból teljesen megbízható tényezővé válhat, s akkor a „nemzetiségi kérdést megoldhatjuk igen fontos vonatkozásban az erdőügy által”.³⁶ De nemcsak politikai, hanem gazdasági érdekek is megkövetelik, hogy az erdők állami vagy hitbizományi kezelésbe kerüljenek. Beksics legalább nyolc millió hold olyan erdőterületet emlegetett, amely az új hitbizományok alapításánál számításba jöhetne. Ily módon a hitbizományok túlnyomó részen Magyarországon is – akárcsak Cseh- és Morvaországban és Sziléziában – az erdőgazdaságba helyeződne át. Amikor az erdélyi és a felvidéki erdők telítődnek hitbizományokkal, még mindig rendelkezésre fognak állni a horvát és a szlovén erdők újabb magyar hitbizományok alapítására.

Beksics tisztában volt a társadalom és a gazdálkodás korszerűsítésének követelményével, ezért az állam és a nemzet megerősítését nem korlátozta kizárólag a földbirtokok és az erdőgazdálkodás reformjára. Tanulmányaiban és cikkeiben korának fejlődési irányvonalával összhangban álló argumentumokkal bizonyította, hogy a nemzetiségi vidékeken nagy szellemi és gazdasági „emporiumok” nélkül nem lehet számottevő eredményeket elérni a politikai és nyelvi asszimilációban. Nyugaton is a városok hozták létre az egységes nemzetet és társadalmat. Beksics a nyugati, elsősorban a francia fejlődésből tanultakat akarta Magyarországon gyakorlatilag alkalmazhatóvá tenni. Az extenzív iparosítás korában a paraszti gazdálkodás immár nem biztosíthatja egymagában a „faji szupremáciát”. Erre az ipari város a legalkalmasabb. De a népmozgalomban is csak úgy alakulhat ki a kellő egyensúly, ha a preindusztriális városok ipari városokká fejlődnek, s ezáltal a mezőgazdasági vidékek népfeleslegének biztosítják az elhelyezkedését. Beksics abban reménykedett, hogy Erdélyben az ipar kizárólag a magyarok és szászok kezében maradjon, és mivel a városokba Lugos (40%) kivételével a románság számaránya sehol sem volt jelentős, úgy vélte, hogy okos, körültekintő iparosítással a városok nemzeti jellegét és vidékeikre gyakorolt befolyását tovább lehetne növelni.

A Székelyföld népességét és erőforrásait Beksics a magyar nemzeti érdekek további erősítésére kívánta felhasználni. Erről cikksorozatot írt a Székely nemzetben (1885). Kijelentette, hogy nincs külön székely kérdés, a Székelyföld gazdasági fejlesztését kizárólag a magyar érdekek oldaláról kell tárgyalni és megoldani. Mindenekelőtt ipart kell telepíteni a helyi adottságok értékesítésével, az iskolahálózatot összhangba kell hozni a gazdasági és kulturális igényekkel, sürgette a vasúthálózat kiépítését, mert a Székelyföldön a civilizáció még mindig csak „szekéren

ballag, a gőz szárnya helyett Sepsiszentgyörgyre, Kézdivásárhelyre, Csíkba, Háromszékre, Udvarhelyre.”³⁷ Beksics stratégiai érdekekre is hivatkozott. Erdélyt olyan várnak nevezte, melynek hatóköre egészen a Fekete-Tengerig terjed, s ha elég erős, „engedelminck nélkül” a Balkán-félsziget felé egyetlen orosz sereg sem merészkedhet.

Mint Sepsiszentgyörgy országgyűlési képviselője sokat tett a város gazdasági fejlesztéséért. A várost olyan gazdasági és kulturális központnak akarta látni, mely képes Brassót ellensúlyozni, s ha kell, versenyre is kel vele. Amit az említett cikksorozatban írt, érdemes a feledésből kiemelni, mert Beksics ideológiájának jellegzetes oldalát villantja fel a városok szerepéből a nemzet konszolidálásában. Előbb Brassó gazdasági erejének kialakulását magyarázza a mindenkori nacionalista politikusok leegyszerűsítő hangnemében, majd rátér az időszerű feladatok kijelölésére. Jóllehet se a németeket, se a szászokat nem tekintette a magyar állameszmére annyira veszélyesnek, mint a románokat vagy a szlovákokat, mégis kinyilatkoztatta, hogy Brassó az ellenség kezében van.³⁸ De Sepsiszentgyörgynek le kell győznie Brassót, amint a szegény, de hazafias Róma legyőzte Karthágót. A történelmi hasonlat mindent elárul. Amikor – írja Beksics – Julius Caesar elfoglalta Galliát, a gallokak városi civilizációjuk volt, és a légióknak nem volt egyebük hadijelvényeiknél. „Ha Róma bántatlanul hagyja a gall civilizációt, ha nem törődik a gall városokkal, az történt volna, hogy a rómaiak olvadtak volna be a gallokba és nem megfordítva. A gall városok nyelve legyőzte volna a hódítók nyelvét, mint később a frank hódítás után ez valóban meg is történt. A győzők, a frankok, gótok beolvadtak a latin gall társadalomba.”³⁹

Róma a gall városok mellett új városokat épített, központokkal szemben központokat állított, s tudományt és művészetet importált beléjük, fejlett civilizációval hódította meg véglegesen Galliát. Beksics szerint nem kell okvetlenül lerombolni a polgáriasságot „ellenséges kézen” levő városait, hanem beléjük kell hatolni, addig kell harcolni, amíg a nemzeteszmé bennük is uralkodni fog. De a legfontosabb feladat a magyar érdek erősítésében a Székelyföld gazdasági fejlesztése és Sepsiszentgyörgy nagy várossá tétele, mert a város ellen várost, kultúra ellen kultúrát, ipar ellen ipart kell létesíteni. Ha a kultúra és a gazdasági jólét kifejlődik, a Székelyföld fog vonzóerőt gyakorolni Brassóra.

A gazdasági és kulturális tényezőket nemcsak Beksics kívánta felhasználni a nemzeti célok elérésére, hanem a nemzetiségiek is minden rendelkezésre álló, az akkori viszonyok által biztosított lehetőséget és eszközt megragadtak önmaguk, ahogy akkor mondták: közigazgatási megerősítésére. Panaszkodott is Beksics a székely kongresszushoz intézett levelében, hogy a románok és a szászok valósítják meg ezt a programot, melyet a magyar terjeszkedés elősegítésére kidolgozott. A nemzetiségiek bankokat, gazdasági egyesületeket alapítottak, melyek segítettek az eladó földbirtokok felvásárlását, támogatták a kulturális egyesületeket, fiatalok belföldi és külföldi tanulását, szoros szövetségben a nemzeti identitást ápoló és képviselő egyházzal. A románok az első pénzügyintézetüket, az Albinát 1872-ben alapították, 1907-ben már kimondottan nemzeti alapon már 171 helységben 175 önálló intézete működött 25 fiókkal. Erdélyben a román rénzintézetek tiszta nyereségük jelentékeny részét kulturális célokra fordították, tanítókat segítettek, iskolákat építettek, népkönyvtárakat létesítettek. Mindent elkövettek, hogy ápolják nemzeti azonosságukat tudatosító kultúrájukat, és „nemzeti vagyont” hozzanak létre. Közben az „államnyelv” elsajátítása egyáltalán nem haladt előre, elég ha megemlítem, hogy a századforduló körüli években a németeknek 36%-a, a szlovákoknak 12%-a, a románoknak pedig mindössze 7%-a tudott magyarul.

Poszenben sem történt másként. Az erőszakos telepítések ellenhatásaként fokozatosan kiépülő szövetkezeti hálózat és a gazdasági egyesületek, amelyeket nem lehetett betiltani, a lengyelek önvédelmének hatékony intézményei lettek. A földért folyó harc a lengyeleket társadalmilag és gazdaságilag valósággal újjászervezte. A

németesítő politika a lengyel nyelv közéleti használatát és iskolai tanítását betiltotta ugyan, de nem tudta azt megszüntetni. Mindezek a tények világosan mutatják a „belső gyarmatosítás” politikájának akkori behatároltságát.

Beksis Gusztáv sokat foglalkozott az értelmiség – „nemzeti intelligencia” – és a középosztály helyzetével és jövőjével is. Elképzelése szerint a nemesi demokráciát, mely a reformkorban és a forradalom idején leszállott a néphez és áttörte a nemzetiségi és faji korlátokat, a „nemzeti intelligencia demokráciájának” kellett volna felváltania, hogy eggyé forrassa a nemzetet szétválasztó elemeket. Ehelyett a forradalom után meggyengült a nemzeti intelligencia „attraktív ereje”, a középföldbirtokosság elzüllött, az arisztokrácia más irányba orientálódott. Az új viszonyok között, hogy megvalósíthatók legyenek az új politikai célok, az „értelmiség demokráciájának” kell rekonstruálnia a nemzetet és az államot. „Az értelmiség demokráciájának kell a társadalmi és politikai hatalmat kezében tartania, vagy, amennyiben ez kisiklott volna kezeiből, vissza kell szereznie. Nem a saját, hanem a nemzet érdekében. Minden tévedés és züllés dacára, a nemzet értékes zömét még mindig a nemesi demokrácia természetes utánpótlása, az intelligens középrétegek tömbje képezi. A széthúzó elemeké nem lehet sem a politika, sem a társadalmi hatalom, mert különben a decentralizált vezetésbe bele fognak szólni a nemzetiségiek is.”⁴⁰

Beksis felismerte, hogy az arisztokrácia, a nemesi és katonai rétegek politikai befolyása alkalmatlan a kitűzött nemzeti célok megvalósítására, ezért az értelmiséget és a középosztályt akarta az egyneműsítő politika szolgálatába állítani. Ezért mondta, hogy Magyarországnak politikailag és társadalmilag „legnagyobb kérdése: a középosztály problémája.” Egy új vagyonos középosztály létesítését szorgalmazta, mely képes ellensúlyozni az arisztokrácia és a dzsentri hatalmi befolyását. A valóságos társadalmi szükség felismerésének tekinthető, hogy a „nagybirtok oszlása” mellett a középbirtok növelésében és a „parasztbirtok terjesztésében”, a „produktív munka” megbecsülésében jelölte meg a nemzet számára nélkülözhetetlen mentőeszközöket. Ha a földbirtokreformmal – fejtegette Beksis – megnyílik a parasztság előtt a földszerzés lehetősége, nemcsak előzönlik az országot, hanem gyarapítani fogják a középosztályt. Beksis a középosztály megerősítésében természetesen számított a városok iparos és kereskedő rétegeire is, akik nélkül elképzelhetetlen akadályokba ütközne a nemzet konszolidálása. Beksis nem mulasztotta el kiemelni, hogy az „exponált nemzetiségi vidékeken” a nemzeti középosztály elengedhetetlen szükség, e nélkül nem növelhető az állam és a nemzet asszimiláló ereje. Ezért is hivatkozott a román pénzügyek földvásárló tevékenységére Alsó-Fehérmegyétől Máramarosig, Brassótól Biharig, aminek eredményeként sikerült román közbirtokosságot létesíteni. Ebben az időben Fogaras, Hunyad, Szolnok-Doboka, Krassó-Szörény megyékben a román középföldbirtok 10-40 ezer hold között váltakozott.⁴¹

E tervezett reformok legalábbis látszólag egyeztek ugyan a társadalmi haladás irányvonalával, de a nemzetállam egyneműsítő céljainak és kizárólagosságának alárendelve elvesztették amúgy is kétséges demokratikus tartalmukat. A Beksis által elképzelt új középosztály létesítése is csak terv maradt. A XIX. század második felében Közép- és Kelet-Európa térségében olyan társadalmi és politikai tényezők tartották meg befolyásukat, melyek fokozták a fejlődés demokratikus irányának elhajlását. Európa keleti felében újból döntő szerephez jutottak a nemesi és katonai rétegek, a nemzeti értelmiség és a kultúra egyre inkább elpolitizálódott. A valóságos társadalmi szükségleteket kielégítő, gazdasági problémákat megoldó reformoknál mégis fontosabbnak érezték a nemzeteket fenyegető „végveszély” elhárítását.

„Ez a fejlődés – írja Bibó István – azért vált egy végzetes elhajlás kiindulópontjává, mert innen indultak ki azok a zavaros politikai elméletek és filozófiák, melyek utóbb elborították a félelemmel terhelt közösségek politikai életét. A legkevésbé sem azt jelentette tehát ez, hogy ezen a területen tovább folytatódott a

dinasztikus, arisztokratikus és a szó klasszikus értelmében vett katonai-lovagi világ. A dinasztikus, arisztokratikus és katonai erőknek csak a hatalma és a társadalomra gyakorolt nyomása maradt meg, ellenben politikai értékelésükben teljesen átvették a nemzeti intelligencia értékeit, céljait, félelmeit és vágyait. A maguk értékvilágából ezekhez legfeljebb annyit adtak hozzá, amennyire a félelem lelkiállapotának szüksége van bizonyos monarchikus, arisztokratikus és katonai tendenciákra: egységre, fegyelemre, rendre, forradalomellenességre és tekintélytisztelőre.”⁴² A társadalmi szerkezet deformálódását nyomon követte a politikai jellem deformálódása.

Bármennyire is akarta, óhajtotta Beksics Gusztáv reformjainak – földreform, telepítés, új középosztály, az arisztokrácia és a dzsentrális visszaszorítása stb. – állami támogatását és megvalósítását, minden ilyen irányú igyekezete hiábavalónak bizonyult, az akkori politikai és társadalmi struktúra még az ilyen valóságos társadalmi szükségleteket kielégítő, de nemzeti célokat szolgáltató változtatásokat is kudarcra ítélte. A hatalmon lévők megelégedtek a dagályos nacionalista szövegekkel, a talmi felsőbbrendűség, dicső ezeréves államfenntartó múlt, a történelmi küldetés hangoztatásával, mely téveszméktől egyébként Beksics ideológiája sem volt mentes. A „tisztelt Ház”-ban a képviselők véget nem érő közjogi vitákba bonyolódva vakították önmagukat, s közben minden pusztult, korhadott, minden nap közelebb kerültek az elkerülhetetlen vég beteljesüléséhez. Az agresszív szöveg-nacionalizmus erősebbnek bizonyult a tendenciájában nem kevésbé antidemokratikus reform-nacionalizmusnál.

A tárgyilagos elemzés azonban nem feledtetheti, hogy bármennyire is elmaradtott volt a monarchia társadalmi struktúrája a fejlett nyugati országokéhoz képest, a gazdasági életben és a közgondolkodásban liberális elvek érvényesültek, a parlament és a polgári jogok korlátozták, határok közé szorították a nemzeti egyneműsítésre törekvő politikai akaratot. Beksics ideológiáját olyan körülmények között fogalmazta meg, amikor az állam és a társadalom különvált, az állam már nem avatkozhatott be minden további nélkül a társadalmi és magánzsférába, a tulajdonhoz való jogot nem vonhatta meg önkényesen, bizonyos népcsoportoktól, gazdasági egyesületek, pénzintézetek alapítását és működését, az érdekképviseleti pártok alapítását nem tilthatta meg és működésüket közvetlenül nem ellenőrizhette. A liberalizmus és a parlamenti demokrácia játékszabályaira nemcsak Beksicsnek, hanem az egész politikai életnek tekintettel kellett lennie.

Kétségtelen, hogy Közép-Kelet-Európában, ahol a társadalom organikus egységeinek kiépítését és az ezek megvalósításához szükséges reformokat felülről kellett kezdeményezni, jórészt az államra hárult a társadalom és a gazdasági élet korszerűsítésének feladata.⁴³ A nemzet gazdasági, társadalmi és politikai konszolidálását is az állam tevékeny közreműködésével valósították meg – ha a helyzet úgy kívánta, a demokrácia korlátozásával vagy éppenséggel annak feláldozásával. Beksicset sem véletlenül foglalkoztatta az állam prioritásának kérdése.

A felülről jövő kezdeményezés és a központosító politikai akarat sem tudta azonban megakadályozni az állam és a polgári társadalom olyan méretű különválását, amely lehetővé tette a nemzetiségek anyagi gyarapodását, társadalmi megerősödését, közösségi hovatartozását tudatosító nyelvének és kultúrájának fejlesztését. Egyszerűen nem lehetett a nemzetiségeket az államnak oly mértékben és módon alárendelni, hogy önmagukat megtagadva integrálódjanak az államnemzetbe. Még a Beksics által oly kívánatosnak tartott politikai asszimiláció is írott betű maradt. A XIX. század liberalizmusa és parlamenti kormányzása nem ismerte és nem is gondolt a nemzetiségek államosítására.

Beksics nacionalista ideológiája nemcsak ideológiatörténetileg érdemel figyelmet. A nemzeti konszolidáció ideológiáját alkotó elemek, az állam prioritása, centralizáció, politikai asszimiláció, telepítések, politikai érdekképviselet és nemzetiségi autonómiák szükségének tagadása, népességnövekedés, a föld- és erdőhasználati reformok alárendelése a nemzeti céloknak, város- és iparfejlesztés, elkötelezett középosztály

létesítése stb. mind olyan megkülönböztető vonások, melyek a „belső gyarmatosítás” ideológiájára és politikai gyakorlatára mindenhol jellemzőek.

Mint hogy Beksics előtt is alkalmazták az elnemzetlenítés szolgálatában a telepítéseket, a földbirtok újraelosztását, a politikai jogoktól és érdekképviselettel való megfosztást, iskolák és nyelvek betiltását, ideológiája még eredetinek sem mondható. Beksics „érdeme”, hogy ezt a gyakorlatot ideológiai formába öntötte egy olyan országban, mely az ipari civilizáció extenzív szakaszába érkezett.

Jászi Oszkár *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* c. művében azt fejtegette, hogy a „modern cseregazdaság” az országokat gazdaságilag nemcsak jobban összefűzi, hanem uniformizálja is, meggyorsítja az élet ritmusát, a hagyományokat fokozatosan eltörli a divat, a falu kaszturalmát felváltja az ipari város „mindent összekeverő demokráciája”, s a „magasabb kultúra egybeolvasztó hatása kikerülhetetlen” lesz.⁴⁴ Az „intenzív cseregazdaság” által olyan nemzetköziség jön létre, mely kellő tárgyilagossággal felül tudja majd bírálni a nemzeti érdekeket, s a demokrácia nem fogja megtagadni a nemzetiségek jogát nyelvük és kultúrájuk fejlesztéséhez. Az industrializmus – Jászi szerint – megteremti azokat a feltételeket, amelyek között a „természetes asszimiláló erők valóban megkezdhetik egybefűző és kiegyenlítő játékukat”.⁴⁵ Jászi az angol „indusztriális nemzetiségi politikának” tulajdonította, hogy Anglia a XIX. század végén szakított az erőszakos asszimiláció politikájával, az ír népnek visszaadta elkobzott földjét és megszüntette a privilégiumokat.

A valóságban nem a helyzet tarthatatlanságát belátó angol indusztriális politika adta vissza az íreknek az elvesztett jogokat és anyagi javakat, hanem az ír nemzeti ellenállás ereje szerezte vissza azokat. Az industrializmus sem olyan tényező, mely önmagában képes volna a Jászi Oszkár által elképzelt módon az emberek mentalitásának, gondolkodásának megváltoztatásával olyan nemzetköziséget és demokráciát teremteni, mely kizárja a kényszerű asszimilációt és a nemzet erőszakos konszolidációját. Éppen Beksics ideológiája bizonyította meggyőzően, hogy a társadalom haladásával egyező, az industrializmus fejlődését szolgáló reformok elméletileg, de gyakorlatilag is hogyan állíthatók az erőszakos konszolidáció érdekhálózatába. Az industrializmus éppúgy kiszolgálhatja az erőszakos elnemzetietlenítő politikai gyakorlatot, mint az eszközeiben fogyatékosabb, de durvább abszolutizmus, vagy a nemesi-katonai rétegek hatalmi túlsúlyát biztosító jogrend. A különbség csak *annyi*, hogy az industrializmus (iparosítás, városfejlesztés, birtokreform, munkaerővándorlás, városi kultúra, gazdasági érdekek szerinti csoportosulás stb.) eredményesebben tudja egy akol felé terelni a hagyományos életformából és kultúrából kizökkentett tömegeket, mint a preindusztriális társadalmakban rendelkezésre álló eszközök, ha a politikai vezető réteg a nemzeti homogenitás minden úton való elérését tűzi ki célul. Az industrializmus kérdésében – hogy Jászi Oszkár terminológiájánál maradjunk – döntő és meghatározó, hogy eszközeit kik és milyen célokra használják. Pontosabban: azok, akiknek érdekük nemzetiségi autonómiájuk megőrzése, részesülnek-e a korszerűsítési politika irányát megszabó döntéshozatalban? Hogy a modern ipari civilizáció és a nemzeti autonómiák együttlétezése mennyire nem illúzió, azt legmeggyőzőbben a *svájci modell* mutatja.

Nem véletlen, hogy az első világháború befejezése után létrejövő ún. utódállamokban mindenekelőtt a korszerűsítés Beksics által ajánlott eszközeit alkalmazták, az állam és nemzet konszolidálásának történelmi szükségességére hivatkozva. Elsősorban nem az ideológus Beksics hatását kell ebben felismernünk. A hasonló helyzet, a körülmények alakulása, az egzisztenciális félelem, a regionális tradíciók, az elmaradt társadalmi és politikai struktúra kényszerítette az ideológusokat és politikusokat ezen eszközök – sokkal következetesebb és eredményesebb – alkalmazására.

Az utódállamok közül egyik sem volt a nyelvemzet eszméjének politikai megtestesítője. A soknemzetiségű Habsburg birodalom romjain többnemzetiségű államok alakultak, melyekben a politikai nemzet lett a hivatalos ideológia és állampolitika vezéreszméje. Az 1923-as román alkotmány világosan kinyilatkoztatta, hogy a „románok etnikai eredetre, nyelvre és vallásra” való tekintet nélkül részesüljenek a polgári jogokból.⁴⁶ E megfogalmazás nem hagyott kétséget afelől, hogy a politikai és nyelvi asszimiláció elsőrendű állampolitikai feladat.

A közvetlenül a háború után végzett népszámlálási adatok szerint Csehszlovákiában a csehek és a szlovákok 64,4%-át, Jugoszláviában a szerbek és horvátok 74,4%-át, Magyarországon a magyarok 90%-át, Romániában a románok 71%-át alkották az összlakosságnak. Az arányok csak részben megbízhatók, mert a tényleges adatokat feltehetően módosították a nemzeti kisebbségek hátrányára. Ennél is lényegesebb, hogy Csehszlovákiában a csehek, Jugoszláviában pedig a szerbek kerültek hatalmi helyzetbe a szlovákokkal és a horvátokkal szemben. A nagyhatalmak – Anglia, Franciaország, Olaszország – hosszú, de szándékaiban félreérthetetlen ellenállás után a kisebbségek nemzetközi jogvédelmének elfogadására kényszerítették Lengyelországot, Csehszlovákiát, Magyarországot, Ausztriát, a Szerb-Horvát-Szlóven Királyságot és Romániát, amit azok aláírtak ugyan, de soha nem tartottak be.

Az utódállamokban a nemzeti kisebbségeket olyan bomlasztó, „irredenta idegeneknek” tekintették, akiknek pusztta létezésé is veszélyezteti a nemzeti államok egységét, ezért velük szemben egyedül a beolvasztás tűnt célravezető politikának, hogy véglegesen megoldódjon az annyi nemzetközi bonyodalmat okozó kisebbségi kérdés. Ezért a szóban forgó államok nemzeti jellegük erőszakos konszolidálására használták fel a bevezetett gazdasági és társadalmi reformokat, korlátozták az alkotmányos politikai jogok gyakorlását, e célból végeztek telepítéseket, vagy „tiltottak be” nemzeti kisebbségeket, mondván, hogy azok egyáltalán nem is léteznek. A macedónokat egyszerűen szerbeknek nyilvánították, még nyelvük nyilvános használatát is megvonták tőlük.

A nagybirtok egy részének kisajátítását és a parasztság nincstelen vagy kevés birtokkal rendelkező tömegeinek földhöz juttatását, aminek gazdasági és társadalmi szüksége egy pillanatig sem volt kétséges, a nacionalista politika szintén a nemzeti konszolidálás szolgálatába állította. Jórészt csak azok részesülhettek a kisajátított földekből, akik vagyoniilag erősítették a nemzetet. Mivel a nemzeti kisebbségekhez tartozó földtelen vagy kevés földű parasztok a „bomlasztó elemek” közé soroltattak, egyáltalán vagy alig részesültek a kisajátított nagybirtokból. Az egyik szerb politikus (Stoszovics Dobroszlav) nyíltan megmondta, hogy az agrárreform tulajdonképpeni célja a kolonizáció, hogy a délszláv lakosság megerősödjön a csatolt területeken. Egy másik szakértő (Demetrovics Juraj dr.) pedig azt hangoztatta, hogy meg kell ismételni azt, ami 1830-ban eredményesnek bizonyult, amikor a török agáktól és bégektől elvett földet a szerb parasztok között osztották ki. A közbirtokokra vonatkozó 1920-as törvény előírta, hogy kímélni kell az olyan közbirtokokat, melyek úgymond, nacionalista tulajdonban vannak. Az egész Vajdaság területén – az egykori adatok szerint – 405 345 olyan földigénylő volt, aki nem rendelkezett földdel. A 298 008 nem szláv nincstelen (147 003 magyar, 75 623 német, 76 382 egyéb nemzetiségű) egyetlen talpalatnyi földet sem kapott. A kormány azonban nem érte be a nemzeti kisebbségeknek a földosztásból való kirekesztésével, hanem azt is megtiltotta, hogy a Vajdaság jobbadán magyarul beszélő északi övezetében ötven km mély zónán belül a kisebbségi érdekeltek a bel- és hadügyminiszter előzetes hozzájárulása nélkül földet vagy ingatlant vásárolhassanak.⁴⁷

Az agrárreform Csehszlovákiában is lényegesen csökkentette a nemzeti kisebbségek vagyoni állagát. A rászoruló kisebbségi paraszti rétegek ott sem részesültek reális szükségleteik szerint a kisajátított és kiosztott földbirtokokból. A kisebbségek sérelmeit az is növelte, hogy a Földhivatal a begyűjtött pénzből, melyhez

adójukkal a kisebbségek is hozzájárultak, olyan hitelműveleteket hajtott végre, melyeket főleg a nemzeti célokat szolgáló középirtokosok gazdasági erősítésére fordítottak. A telepítéseket főként a magyarok lakta területeken hajtották végre.

Romániában az állam nemcsak a földesúri, hanem a községi tulajdonban lévő földek egy részét is kisajátította, és elvette a földet azoktól a telepesektől, akiket a magyar állam évtizedekkel korábban juttatott birtokhoz. A telepítésekkel az állam az *Officiul National al Colonizarii* nevű hivatalt bízta meg. Az államnak a telepítésre kiszemelt vidékeken elővételi joga volt az összes mezőgazdasági területre, beleértve a telepések birtokait, hogy azok ne kerüljenek idegenek (= kisebbségek) tulajdonába.⁴⁸

A *minoritatem delendam esse* jegyében fogantak mindazok az intézkedések, melyekkel a nemzeti államokat akarták konszolidálni. Kisebb-nagyobb eltérésekkel ugyanazokat a módszereket alkalmazták a nemzeti kisebbségek szellemi és anyagi megtörésére. Az agrárreformmal – mint jeleztük – megfosztották a rászoruló paraszti rétegeket jogos igényeik kielégítésétől, az anyanyelvű iskolák bezárásával akadályozták kulturális fejlődésüket, pénzügyi és más gazdasági rendelkezésekkel lehetetlenné tették, hogy anyagiakban, főleg a parasztok és kisiparosok, összeszedjék magukat. A kisebbségek nyelvét teljesen kizárták a közügyek intézéséből. De korlátozták vagy megszüntették azokat az autonómiákat is, melyek lehetőséget nyújtottak a kisebbségek önkormányzatára. Ha a szükség megkívánta, a csendőr- és rendőrterror is a hatóságok rendelkezésére állt.

A nemzeti kisebbségek VII. genfi kongresszusán (1931) a küldöttek egyhangúan elismerték és írásba foglalták, hogy az utódállamokban az asszimilációs törekvések felerősödtek, a kisebbségi állampolgárok elleni üldözések napirenden vannak.⁴⁹

A közigazgatásban mindenütt túltengett a központi hatalom befolyása. Egyetlen, de jellegzetes példát említek. Az 1923-as román alkotmány alapelveként mondotta ki a decentralizációt. Amikor azonban az elv megvalósítására került a sor, Bratianu kijelentette, hogy előbb az államot kell erősíteni. Azzal a nyilvánvaló céllal, hogy a kormány minél nagyobb hatáskörrel tudjon eljárni, ha bármilyen érdekeivel ellenkező jelenség erre kényszerítené. De a törvényeket is azért fogalmazták annyira homályosan – „jogi kétszínűséggel” (Balogh Artúr) –, hogy az állam mindig a maga érdekei szerint magyarázhassa és alkalmazhassa őket. Ha a napirenden lévő választási hamisítások ellenére mégis megtörtént, hogy olyan megyei vagy városi tanácsok alakultak, melyeknek összetétele nem egyezett az állampolitikai célokkal, a közigazgatás irányítását felülről kinevezett ún. interimár bizottságokra ruházták. A centralizációnak érvényesülnie kellett!

A több nyelvű országokban a kormányzás demokratizmusának legbiztosabb kritériuma az, hogy mennyire és milyen módon képes egyenlő gazdasági és társadalmi lehetőségeket biztosítani a nemzeti kisebbségek számára, hogy meg tudja-e teremteni a feltételeket önmaguk autonóm érvényesítésére. A két világháború között éppen erre nem került sor. A nemzet és az állam erőszakos konszolidációja a Dunatáj országait eltérítette a demokratikus fejlődés irányától.

A második világháború után megerősödtek a „tiszta” nemzetállamok kialakítására irányuló erőszakos politikai törekvések, amit részben a kisebbségeket menekülésre kényszerítő retorziós intézkedésekkel, lakosságcserevel vagy egyoldalú kitelepítésekkel értek el. Az antifasiszta nagyhatalmak vezetői – Churchill, Roosevel, Sztálin – megbeszélésein és levelezéseiben még a háború befejezése előtt felmerült a háború utáni kitelepítések terve. 1944 végén a cseh emigráns kormány és a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság jegyzékben fordult az antifasiszta nagyhatalmakhoz, hogy a nem kívánatos és kollektíve bűnös német kisebbséget erőszakkal kell eltávolítani államaik területéről.

A potsdami konferencia (1945. július 17 – augusztus 2) az emberiség ellen elkövetett súlyos bűnökért az egész német népet tette felelőssé, aminek nyomán a

német nemzetiségű kisebbségekkel szemben diszkriminációs intézkedéseket léptettek életbe. A záróokmány három országot említ: Csehországot, Lengyelországot, Magyarországot, ahonnan a német kisebbség kitelepítendő. Ilyen háttérrel Eduard Benes, aki mindenkor fáradhatatlannak bizonyult a magyar és német kisebbség elleni akciók kezdeményezésében és végrehajtásában, újólag kinyilatkoztatta, hogy Csehszlovákia nemzeti kisebbségek nélküli nemzeti állam, s ezt a kisebbségek kiűzésével és gyors asszimilálásukkal kell elérni. Még Winston Churchill sem tudott úrrá lenni németellenes gyűlöletén, amikor a német kisebbségi népcsoportok erőszakos kitelepítését a legcélravezetőbb megoldásnak mondta.

A háború után Európában húsz milliónyi népesség kényszerült szülőföldjének elhagyására. Csehszlovákiából 3 millió, Lengyelországból 6,5 millió, Magyarországról 185 ezer németet telepítettek ki. Romániából ugyan nem történt kitelepítés, mert a németeket a Szovjetunióba internálták, de az 1930. évi népszámlálás szerint itt élt mintegy 745 ezer főnyi német nemzetiségű száma 1948-ra mégis 344 ezerre csökkent. Jugoszláviában sem volt hivatalos kitelepítés, de az 1930. évi népszámlálás szerint itt élt félmilliónyi német kisebbség 1948-ra itt is kb. tizedére apadt.

De nemcsak a „bűnös” németek kitelepítése folyt megszegyenítő ütemben és módon, hanem a szlovákiai magyarok internálása és kiűzése is. A jogfosztott nemzetiségi (magyar vagy német) akkor sem kaphatott állampolgárságot, ha évekig fegyveresen harcolt a fasizmus ellen, mert az antifasisztától elvárták az önkéntes „reszlovakizációt”.

A szlovákiai embert meggyalázó terrorról írta Fábry Zoltán a cseh és szlovák értelmiséghez címzett tiltakozó röpiratában a következőket: „Életemet tiltó rendeletek keretezik. Az egyik megtiltja, hogy este nyolc órán túl az utcán tartózkodjam, a másik provokációnak veszi, ha ismerőscimet anyanyelvemen üdvözlöm, vagy ennek köszönését úgy fogadom, és táborral fenyeget. A városban inspekciónak diákpatrulok pofonokat osztogatnak, és rendőrségre cipelik a magukról megfélemedezett embereket. Nyelvem, mely az emberi hang egyik legcsodálatosabb hangszere volt, kihágási objektummá szürkült. Újság a bűnös nyelven nem jelenhet meg, rádiót tilos hallgatnom. Lekonyult fejjel járok és némán, és ha lehet, ki sem mozdulok emberek közé. Vak, süket és mozdulatlan gettóélet ez mindenképpen: a jogfosztott emberek szégyen- és félelemterhes élete.”⁵⁰ Mindez pedig történt a fasizmus felett aratott győzelem évében. A faji kizárólagosság annyi millió emberéletbe került barbarizmusa után újabb keletű kizárólagossággal osztották a népeket fasisztákra és antifasisztákra.

Sztálin is kollektíve büntette a krími tatárokat és a volgai németeket. A Baltikumból is százezreket űzött Szibériába. A büntetést Sztálin és környezete is sommásan, a nemzeti hovatartozás alapján osztogatta.

A háborút követő nagy népmozgalmakhoz tartozik még mintegy 2 milliónyi lengyel kitelepítése a Szovjetunióból a Németországtól elcsatolt területekre, és a zsidók tömeges kivándorlása Izraelbe.

A gyarmatosító nacionalista ideológia és annak politikai gyakorlata a nemzeti kisebbségek ellen kétféle fegyverrel hadakozott és hadakozik: törvényekkel és erőszakkal. Ha a törvényes forma nem elegendő a cél elérésére, akkor még mindig kéznél van a nyílt, sem jogilag, sem pedig erkölcsileg nem igazolható erőszak.

A nemzetiségek – németek, magyarok, tatárok stb. – kiűzését vagy deportálását szülőföldjüktől távoli területekre kimondottan a nyílt erőszak kíméletlen alkalmazásával valósították meg. Ez semmiképpen sem azonosítható azzal a politikai gyakorlattal, mely a központosítással és a korszerűsítés más eszközeivel – iparosítás, földreform, városiasodás stb. – törekszik a nemzeti homogenitás megteremtésére. Ez utóbbi ellen a liberális demokráciákban lehetett védekezni. Még azokban az államokban is, ahol a demokrácia inkább forma volt, mint tartalom. A magántulajdon, a politikai érdekképviselet, a felekezeti szabadság, a gazdasági és kulturális egyesületek

szabad működése elégséges alapot nyújtott a nemzeti kisebbségeknek azonosságuk megőrzésére.

Egyedül a totális politikai rendszerek képesek olyan helyzetet teremteni, amely a nemzeti kisebbségek teljes kiszolgáltatottságát eredményezi a központi kormányzás politikai akaratának. Ezt lényegileg a kisebbségek „államosításával” érik el. A hatalom mindenhatóságával szemben a kollektív másság legcsekélyebb megnyilvánulása is elveszíti létjogosultságát. Az állam hipertrófiája megszüntet mindenfajta autonómiát, különállást és individualitást.

A kezdeti szakaszban ezt rendszerint azzal indokolja, hogy a korszerűsödő gazdaság és társadalom olyan feltételeket hoz létre, melyek lehetővé teszik, hogy a különböző nemzetiségek egyre jobban közeledjenek egymáshoz. A nemzeti kisebbségek mindenhol a többség (= uralkodó nemzet) nyelvétől és kultúrájától eltérő identitást és különállást képviselnek. Ezt a totális állam nem tudja elviselni. A totalitárius egyszínűség, az államba integrálódó társadalom nagy előnye az, hogy könnyen irányítható és főleg ellenőrizhető. „The big Brother is watching You” (A nagy Testvér figyel téged) – olvassuk Orwell regényében. De a nagy Testvér nemcsak látni, őrködni, virrasztani akar, hanem hallania és értenie is kell, amit birodalmában beszélnek. A két- vagy többnyelvűség megosztottság. Óceánia „új nyelvén” azt, hogy „minden ember egyenlő”, csak úgy lehet kifejezni, hogy „minden ember egyforma”. A mesterségesen alkotott „új nyelven”, függetlenül a témától, egyfolytában csak ugyanarról lehet beszélni. A frázisuhatagokban feloldódnak a különböző beszédtémák.

Az egyneműsítő politikai akarat az egyes embert csak mint objektumot képes tételezni, megfosztva minden olyan tulajdonságától, mely megkülönbözteti a többi embertől. Az egyes ember olyan részegység, mely bizonyos funkciók betöltésére alkalmas.

A kisebbségi nyelveknek a totális állam legfennebb eszközfunkcióját ismeri el. De ezt is csak időlegesen, mert a további célt, a kisebbségi nyelvek likvidálását nem adja fel. Hogyan is ismerhetné el a monolitikus hatalom, hogy a különböző nyelvek különbözőképpen befolyásolják a megismerés és az értékelés folyamatát? Vagy azt, hogy egyetlen kisebbségi nyelvnek sem osztható ki korlátozott szerepkör?

A totális politikai rendszerű állam sz. iparosítást, városiasodást, az ellenőrzött munkaerővándorlást a demokratikus berendezkedésű államoknál összehasonlíthatatlanul eredményesebben tudja felhasználni az elnemzetietlenítő politika céljaira. Nemcsak az ipartelepítés objektumait és helyét képes meghatározni, hanem azt is, hogy a munkaerőt honnan hová kell telepíteni. A városi lakosság növelését úgy irányíthatja, hogy az alapvetően felborítja a lakosság nemzetiségi összetételének hagyományos arányát. Megtilthatja a kisebbségekhez tartozó személyek és családok városokba költözését. A totális államban a deklarált jogokat bármikor túl lehet lépni, meg lehet szegni, félre lehet söpörni. A közigazgatás könyörtelenül teljesíti az állam vezető rétegeinek akaratát. A jogvédelem gyakorlatilag nem tudja teljesíteni feladatát. A közigazgatás még a nevet is önhatalmúlag megváltoztathatja. Ahogy például Mussolini birodalmában történt. Egy 1926-os dekrétum a prefektusokat olyan hatáskörrel bízta meg, hogy önhatalmúlag, a felek megkérdezése nélkül bármikor olaszosíthatják a dél-tiroli németek nevét.

Csingiz Ajtmatov regényében – *Egy évszázadnál hosszabb ez a nap* – feleleveníti a régi kazah mondát Najman-Ana fiáról, akit az ellenséges törzs fogságában megfosztanak emlékezőtehetségétől, ezért elfelejti nevét, gyermekkorát, apját, anyját, képtelen valódi énjét meghatározni, mert meghamisították azonosságát. Tökéletes rab lesz, engedelmes és veszélytelen. A totális államnak nincs más célja, mint a tökéletes rabság, a „mankurt-lét” megvalósítása, melyben nincs helye az egyéni vagy közösségi individualitásnak, a nyelvi és kulturális másságnak. A gazdasági és társadalmi tényezők

célirányos alkalmazását a totális állam a kulturális genocídiummal, a nemzeti, faji vagy vallási kisebbségek nyelvének, kultúrájának, vallásának szétrombolásával teszi teljessé.

Ahhoz, hogy a totális rend tökéletes legyen, az egyéni és közösségi individualitást teljesen szét kellene rombolni, hogy mindenki egyformán gondolkodjon, beszéljen, érezzen, és ugyanazt akarja, amit a központosított politikai akarat eltervez. Ezt a tökéletes totalitarizmust a totális állam soha nem tudhatja megvalósítani, mert az individualitás ellenáll a monolitikus akaratnak.

Jegyzetek

1. Robert Lafont: *La révolution Régionaliste*. Paris, 1967; *Sur la France*. Paris, 1968; *Sur le probleme national on France. Apercu historique. Minorités nationales en France. Les Temps Modernes* 1969/8-9.
2. Lásd Oliver Cromwell: Beszédeiből, leveleiből. Budapest, 1960.
3. A nemzetiségi politika különböző típusainak, köztük az angolnak találó jellemzését lásd Diószegi István tanulmányában: Az állammegteremtés-koncepció belső problematikája a XIX. század utolsó harmadában és a századfordulón. Magyar Filozófiai Szemle 1984/1-2. 1-24.
4. Az ír kérdéstről átfogó képet alkothatunk Arató Endre A nemzetiségi kérdés Nagy-Britanniában (Bp., 1978) című könyve alapján is. Az angol nacionalizmusról magyar nyelven Szentmihályi Szabó Péter írt tanulmányt Az angol nacionalizmus és patriotizmus címmel Valóság 1975/7.
5. MÖM Bp., 1942. II. 762.
6. Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. Bp., 1981, II. 576.
7. F. M. Dosztojevszkij: Tanulmányok, levelek, vallomások. Bp., 1972, 70.
8. A teoretizáló nacionalizmus talán legjellegzetesebb képviselője a XIX. század második felében Magyarországon Bodnár Zsigmond volt, aki az idealizmus eljövételétől várta a nemzetiségi kérdés megoldását, amikor mindenki „az egész oldaláról” látja majd a társadalmat, s ezért hanyatlani fognak az individuális, faji, nemzetiségi törekvések és mozgalmak, uralkodni fog a tekintély, újból befolyásra tesz szert a vallás és az erkölcs, háttérbe szorul a zsidóság, dominálni fog a patriotizmus, az eszményi hazafiság, mely befogadja a haza minden fiát. A nemzetiségek is jó hazafiak lesznek, megértik az „Isten, király, haza” jelszavaiban lakozó erkölcsi és eszmeerőt, megtanulnak magyarul, és „akárhányan kivetkőznek nemzetiségükből”. (Bodnár Zsigmond: A népfajok sorsa és más kérdések. Bp., 1900, 56.)
9. Beksics Gusztáv. A dualisztikus monarchia. Sepsiszentgyörgy, é.n. 88.
10. A francia szociológia kezdeti sajátosságairól lásd Kulcsár Kálmán: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Bp., 1971, 158-161.
11. A magyar nemzet története. A modern Magyarország (1848-1896). Írta Márki Sándor és Beksics Gusztáv. Bp., 1898, X. 826-827.
12. Beksics Gusztáv: A román kérdés és a fajok harca. Bp., 1895, 137.
13. Beksics Gusztáv: A dualisztikus monarchia. 42.
14. Lásd Beksics Gusztáv: Mátyás király birodalma és Magyarország jövője. Bp., 1905.
15. Lásd részletesen Beksics Gusztáv tanulmányát: Közjogunk és nemzeti törekvésünk. Bp., 1903.
16. Angyal Dávid Beksics Mátyás királyról írt tanulmányát már megjelenésekor bírálta a Budapesti Szemle 1905 szeptemberi számában.
17. Beksics Gusztáv: A magyar politika új alapjai. Bp., 1899, 167.
18. I.m. 25.
19. Beksics Gusztáv: Magyarország jövője az újabb nemzeti elhelyezkedés alapján. Bp., 1900, 9.
20. Beksics Gusztáv: A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációnk. Bp., 1896, 30.
21. Beksics Gusztáv: A magyar politika új alapjai. 66.
22. Beksics Gusztáv: A dualisztikus monarchia. 111.
23. Beksics Gusztáv: Közjogunk és nemzeti törekvésünk. 60.
24. Beksics Gusztáv: A magyar politika új alapjai. 16.
25. Eötvös József állambölcseletét két írásomban is tárgyaltam – Az ember szabad lehet. Kolozsvár, 1982 (kismonográfia), valamint: Az eötvösi állammodell. In: A példaadás erkölcsi. Bukarest, 1984, 139-147 – ezért részletesebb elemzésével ebben a tanulmányban nem foglalkozom.

26. Beksics Gusztáv: A magyar politika új alapjai. 77.
27. I.m. 79.
28. Beksics Gusztáv: A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációnk. 3.
29. I.m. 8.
30. I.m. 10.
31. I.m. 19.
32. Beksics Gusztáv: Magyarország jövője az újabb nemzeti elhelyezkedés alapján. 52.
33. Jancsó Benedek: Erdély és a nagyromán aspirációk. Bp., 1918, 6-7.
34. Beksics Gusztáv: A magyar politika új alapjai. 167.
35. Beksics Gusztáv: I.m. 139.
36. Beksics Gusztáv: Magyarország jövője az újabb nemzeti elhelyezkedés alapján. 29.
37. Beksics Gusztáv: Magyar érdek Erdélyben. Sepsiszentgyörgy, 1885, 19.
38. I.m. 25.
39. I.m. 25.
40. Beksics Gusztáv: A magyar politika új alapjai. 35.
41. Ezekre az adatokra Beksics Gusztáv hivatkozik A magyar politika új alapjai című könyvében.
42. Bibó István: A harmadik út. London, 1960, 137.
43. Lásd Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Bp., 1983.
44. Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Bp., 1912, 236.
45. I.m. 237.
46. Istoria Romaniei intre anii 1918-1944. Culegere de documente. Bucure + ti, 1982, 58.
47. Az adatokat lásd a Magyar Kisebbség 1928/10 és 1933/10-es számaiban
48. Monitorul oficial 1930/157.
49. Magyar Kisebbség 1931/17.
50. Fábry Zoltán: Stószai délelőttök. Bratislava, 1968, 372.

EÖTVÖS JÓZSEF A SZOCIALISTA ÉS KOMMUNISTA ESZMÉKRŐL

A reformkori magyar értelmiség aránylag korán kapcsolatba került a szocialista és kommunista eszmékkel. A sajtó 1830-tól számítva rendszeresen közölt ismertető és elemző írásokat Charles Fourier, Saint Simon, Robert Owen és követőinek alkotásairól és tevékenységéről. Pulszky Ferenc is említi, hogy nemzedéke Adam Smith „egészséges teóriája mellett” Louis Blanc, Proudhon, Fourier, Considérant, Leroux „abszurd eszméit” is olvasta „csillogó alakjuk” miatt.

Eötvös József minden bizonnyal a külföldi kiadványokból szerezte első ismereteit a szocialista eszmékről és mozgalmakról. E tájékozódást segítette elő 1836-37-es Párizsi tartózkodása. Az irodalomtörténet feltárta, hogy Eötvös 1839-ben megvásárolta Lamennais összegyűjtött műveinek két kötetét. *A karthausi* és a *Szegénység Irlandban* minden kétséget kizáróan mutatja a korai szocialisták hatását Eötvös érzelme- és gondolatvilágára. A szocialisták eszméinek ismeretéről vallanak *A karthausinak* azok a szövegrészei, melyekben Eötvös a burzsoáziát bírálja, s részben e forrásokból fakad filantropizmusa, a szeretetben megnyilvánuló emberi egyesülés – „a világnak polgáraivá születettek, a nagy emberi családnak gyermekei vagytok” – gondolata és reménye a jövő társadalmának eljövételében. „Ó, az emberi nem el fogja érni nemes célját. – Századok fognak múlni, sok ivadék eltűnni küszködés között, de a napnak jönni kell, melyben nemünk hivatását betölté, melyben a jó győzni fog a világon...”

Eötvös Robert Owen amerikai telepeiről Bölöni Farkas Sándor *Utazás Észak-Amerikában* című könyvéből értesült. Az alaposabb tájékozódást segítette elő Adolphe Blanquinak a közgazdasági eszmékről írott munkája és Pecquem *Économie sociale* című műve, aki a termelési eszközök államosításával kívánta megszüntetni az anyagi javak egyenlőtlen és igazságtalan társadalmi elosztását. Eötvös tanulmányozta a fourierista Paget könyvének – *Introduction l'étude de la science sociale* – falanszterről szóló fejezetét és Reyband *Études sur les reformateurs contemporains ou socialistes modernes* c. összefoglalóját, melyben a könyv írója nemcsak ismertette, hanem bírálta is a modern szocialisták elképzeléseit.¹

Egy másik jelentős közgazdász, akire Eötvös *Szegénység Irlandban* című tanulmányában hivatkozik, Sismondi (1773-1842), aki könyveiben kimutatta a korai tőkés társadalomban a munkások fokozódó elnyomorodását, a fogyasztás elmaradását a termelés mögött, a kivezető utat azonban a kisüzemi termeléshez való visszatérésben vélte megtalálni. Eötvös tanulmányának vége felé arra hívja fel a figyelmet, hogy a nemzet jólétéről csak ott lehet beszélni, ahol mindenki számára biztosított a megélhetés, ezért „gyári ország” nem lehet gazdag. A tanulmány befejező részében Eötvös említést tesz arról, hogy „egy idő óta az elmék a társaságnak új organizációjáról kezdenek gondolkozni, egy fertály század alatt több szisztémát láttunk feltűnni s elmúlni, mely, habár módjaiban fellengző s túlságos, végcéljaiban mindig nemes vala. Mit jelent ez? Az emberek változékonyságát, szól az egyik, mert csak általa ingereltetünk új kombinációkra; az új szisztémák lehetetlenségét, szól a másik, s igaza lehet; de véleményem szerint leginkább azt, hogy korunk emberszeretőbbé vált, hogy a közjő s minden embernek boldogítása nem az emberbarát kedves álma többé, melybe a szomorú életből néha visszavonul, hanem fenséges célja, mely után egész erejével törekszik; hogy az emberi nemnek új szükségei támadnak, melyek a mostani formákban kielégülést nem találnak; s hogy e formák változni fognak; mert az ember, bármily gátat állíttassanak elébe, végre szükségeit mindig eléri.”²

A társadalmi bajokat megoldó és a szükségleteket kielégítő „új szisztéma” alatt azonban Eötvös nem a szocialisták utópikus elképzeléseit értette. Ezért hivatkozik Bentham-re, mint korának egyik legnagyobb gondolkodójára, aki „megmutatta a

haszon s erkölcsiség, azaz: érdem s jutalom együttségét; egymás közti kármentesítő társaságok által az egyesek érdekei mind inkább összefolynak, s miután a rabszolgaság az angol gyarmatokban megszűnt, Irland, úgy tartom, nem sokáig várhatja jogait.”³ Eötvös a *Reformban* is említést tett a „chartisták zavargásairól”, a francia szocialistákról és kommunistákról pedig azt mondta, hogy álmodozásaikkal „alkotmányfölötti régiókba szállonganak föl”.

A fiatal Eötvös szocialista és kommunista eszméről és programokról alkotott véleményét a centralisták társadalomfelfogása felől érthetjük meg. Eötvös és Szalay László egyaránt bírálta a „róf és mérőserpenyő arisztokráciáját”, de semmiképpen sem azért, mintha a burzsoázia uralmát kívánták volna a „polgárivá alakított Magyarországon kiküszöbölni”.⁴ A centralisták eszménye az egyéni és az egyesületi szabadságot biztosító parlamentáris demokrácia volt, s egyébként sem gondolkodtak merev, életidegen osztálykategóriákban, ahogy azt az újabb idők történészei és irodalomtörténészei tették.

Amikor Szalay László a Pesti Hírlap szerkesztését átvette, bemutatkozó cikkében (1844. július 1.) nyíltan bevallotta, hogy eretnokségében némelykor a „szocializmus felé hajlott”, de hozzá is közelebb állt Benjamin Constant, mint Louis Blanc és Proudhon „magokban véve becses munkái”, melyeknek a magyar viszonyok között csak parányi hasznát vehetik, ráadásul még „politikai eszmezavart” is okozhatnak.

Szalay László az „associatio” elvének alkalmazását ajánlotta az elhatalmasodó tőke ellen, a társadalmi szövetkezésben kereste a szegények védelmének megvalósítását. Úgy véljük – írta Szalay László –, hogy az „associatio az emberi társaság kiindulási pontja, a jövedője egyszersmind, s hogy hitünk a haladásban elválaszthatatlan azon hittől, mely szerint szorosabb associatio eszközlése által véghetetlenül növelhető a nemzetek, az összes emberiség ereje, képessége, boldogsága”.⁵ Szalayék hitték, „a szocialistáknál erősebben”, hogy az ember természeténél fogva szociális, és „ugyanazon ösztön, mely vele a statust megalkotó, társulatok, egyesületek alakítására is készíti”. Éppen ezért azon a véleményen voltak, hogy alkotmányos országokban az állam beavatkozása nem terjedhet tovább, mint amennyire az „elkerülhetetlenül szükséges, hogy az álladalom organikus működése biztosíttassék”.⁶

Lukács Móric is (*Néhány szó a szocializmusról*, 1842; *Néhány eszme az egyesületi jog körül*, 1847) az egyesületek alapításában látta a megoldást. De az „intő szót” azért is intézte honfitársaihoz, hogy idejekorán foglalkozzanak a Nyugaton annyi bonyodalmat okozó munkáskérdéssel, mert annak gyakorlati és elméleti megoldása igazából csak olyan viszonyok között lehetséges, ahol azt nem zavarják a felkavart szenvedélyek, és ezért a tudományok komoly nyugalomával lehet megvitatni.

Eötvös József a szocialista és kommunista eszmék kritikáját *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című állambölcseleti alkotásában rendszerezte és fejtette ki. Könyve írásakor felhasználta Lorenz Stein *Geschichte der Sozialen Bewegung in Frankreich von 1879 bis auf unsere Tage* (A szocialista mozgalom története Franciaországban 1879-től napjainkig) című művét éppúgy, mint Louis Blanc *Histoire de la révolution française* (A francia forradalom története, 1847), *Pages d'histoire de la révolution de février 1848* (Lapok az 1848-as februári forradalom történetéből, 1850), Mably *De la législation* (A törvénykezésről), Proudhon és mások munkáit. Eötvös ismerte Morus Tamástól Cabetig az összes utópista államregényt.⁷

Az *Uralkodó eszmékben* Eötvös Marxra és Engelsre sehol sem hivatkozik, de ez nem jelenti azt, hogy nem is értesült ideológiai és munkásmozgalmi tevékenységükről. A külföldi újságok, folyóiratok és könyvek mellett hazai források is rendelkezésére állottak. A hazai újságok még az 1848-as forradalom előtt (1845-1847) foglalkoztak Engels tevékenységével. Kemény Zsigmond a Pesti Naplóban (1854) közzétett cikksorozatában – *Allandó kísérletek* – Engels tanulmányának (*A munkásosztály helyzete Angliában*, 1845) adatait is felhasználta. Igaz, hogy a szocialistáknak és a

kommunistáknak a jövő társadalmáról kialakított elképzeléseit Kemény Zsigmond is – Eötvöshöz és Lukács Mórchoz hasonlóan – olyan „ábrándos rendszereknek” nevezte, melyek megvalósulásuk esetén monoton, prózai és feszes kaszárnyaéletre kényszerítenék az emberiséget.

Eötvös József az *Uralkodó eszmék*ben elhatárolta egymástól a szocialisták és kommunisták tanait, de mindkét irányzatot a felvilágosodás filozófiájából és a francia forradalomból származtatta. Egy kéziratos feljegyzésében az eszmei fejlődés folyamatát így vázolta:

„Rousseau,
Robespierre,
Babeufismus,
und Sozialismus”

majd néhány sorral lejjebb: „Communisten”. Babeuf egyenlőségi elvére Buonarotti *Conspiration pour l'égalité, dite de Babeuf* című könyve alapján hivatkozott.⁸ Eötvös a kommunisták közül név szerint csak Cabet-et és Villegardelle-t említi.

A kommunizmus „legvadabb formájában”, szintúgy, mint a szocializmus, azon a meggyőződésen alapul, hogy a politikai szabadság csupán kevesek kiváltásáért, s ezen a társadalom viszonyainak megváltoztatásával lehet segíteni. Rousseau ama két jó közül, amire minden társadalomnak feltétlenül szüksége van, elsőnek a politikai szabadságot említette, s az egyenlőséget csak eszköznek tekintette, mely a szabadság eléréséhez fog vezetni. Ugyanezen irányzatban haladva tovább Robespierre a forradalomban azért erőszakolta az egyenlőség megvalósítását, mert felismerte, hogy a forradalmi teljhatalom létrehozásának a szabadság a legfőbb akadály. Babeuf pedig az egyenlőséget mint az emberi boldogság egyedüli feltételét, s egyszersem mint az állam kizárólagos célját fogta fel. Eötvös szerint az állam kényuralmát és a „teljess nivellírozást” senki sem hirdette annyira a közjó szükséges feltételül, mint Babeuf és tanítványai.

Ha különbséget is tett köztük, Eötvös a szocializmus és a kommunizmust lényegében egyazon gondolatrendszerként bírálta. Mindkét irányzat az egyenlőség megvalósítását fogadja el irányelvül, melynek egyenes következménye, hogy az egyént alárendelik a közhatalom akaratának. Ez Eötvös szerint maga után vonja a magántulajdon és a család – az individualizmus legfőbb intézményei – megszüntetését, a legdurvább önzés trónra emelését, valamint a lélek kiszolgáltatását a test igényeinek. A szocialisták és kommunisták csak azért mutatnak tiszteletet a szabadság elvei iránt, mert egyetlen eszmeirányzat sem számíthat követőkre, ha nem hivatkozik a szabadság eszméjére. Ezért úgy beszélnek az egyenlőségről, mint egyetlen olyan üdvözítő eszközről, mely által a szabadságot – az emberi lét lényegét – biztosítani lehet. Némelyek ugyanezért foglalnak állást a kereszténység mellett is – mutat rá Eötvös –, holott mind a kereszténység, mind a szabadság eszméje ellentétben áll a szocialisták és kommunisták igazságosnak mondott társadalmi elgondolásával.

Eötvös, szabadelvű társaihoz hasonlóan, a szocialista és kommunista eszméket az egyéni szabadság és önkormányzat – melynek lényege az egyén szabad rendelkezése szellemi képességeivel és anyagi javaival – oldaláról bírálta. A legfőbb veszedelmet az államhatalom monolitikus kiépítésében látta, mert tisztában volt azzal, hogy az egyén alárendelése a központosított állami akarat mechanizmusának lehetetlenné teszi az egyéni vagy társadalmi önkormányzat szabad működését. Eötvös helyesen ismerte fel a modern kor emberi és társadalmi alapkérdését: az *Uralkodó eszméket* olyan profetikusan alkotásnak is tekinthetjük, amelyet a több mint félszázaddal későbbi történelmi események kezdtek igazolni.

Az *Uralkodó eszméknek a megtett úttal és a várható jövővel foglalkozó fejezetében* – *Mily jövődönnek megyünk eléje?* – Eötvös Hegelre hivatkozik, aki a francia forradalmat, helyesen, a gondolat tettének nevezte, mert a forradalom megkísérelt minden olyat megvalósítani, amit a tudomány ésszerűnek ismert el, de az „államhatalom korlátait” illetően „nem állított fel új szabályokat”.⁹ Az eötvösi szabadelvű történetfilozófia szerint az európai államok a francia forradalomig az államhatalom mind korlátlanabbá tételének irányában fejlődtek, s ez az irány a forradalom alatt és után sem változott meg, mert a tudományos ésszerűség az államhatalomra vonatkozóan továbbra is olyan elveket állít, melyeket „a királyság hatalma érdekében száradokon át követett”, és jelenleg is az egyéniségnek az állammal szembeni „föltétlen alárendeltetésében keresi a legtökéletesebb államszerkezet eszményét”.¹⁰ Az állam olyan intézménnyé vált, amiért a jogot és az erkölcsöt is fel kell áldozni.

Eötvös ideológiakritikájában a szabadság és egyenlőség, korlátlan értelmükben véve ellentmondanak egymásnak. „A korlátlan egyenlőség elve csak korlátlan államforma alatt létesíthető; akár a nép által egyszer s mindenkorra megbízott egyén vagy testület által gyakoroltassék az abszolút hatalom, akár a kommunizmus csuhájában vagy más olyatén formában lépjen fel, melyet már több ízben látott a világ, s melytől csak az imént menekült meg.”¹¹ E fejlődési irány, mely a szabadság eszméjét a népfelség elvével cseréli fel, elkerülhetetlenül a „despotiához” fog vezetni. Eötvös meggyőző érvekkel bizonyította, hogy a „szocialista és kommunista felekezetek” ezen az irányvonalon haladva az állam jólétét és semmiképpen sem az egyes polgárokat részesítik előnyben. Azt hiszik, ha növekedik a termelés, ha kedvezőbb a kivétel és a behozatal mérlege, ha a fővárosban növekedik a fényűzés, gyarapodik a vert pénz mennyisége, az állam megfelel feladatainak. Az összesség nevében az egyes közösségektől megvonják az önkormányzati jogot, eltörölnek minden nemzeti különbséget.

Eötvös azokat is bírálta, akik a szocializmust és kommunizmust a kereszténységből – a szentírásból, az egyházatyák textusaiból – származtatták, mert olyan vallás között, melynek „fő hittana, hogy országa nem e világból való, s oly tan között, mely valóságát éppen e világon, éppen az állam körében keresi; oly vallás között, mely egészen az egyéni szabadságon alapszik, s oly tan között, mely minden egyéni szabadságot megtagad; oly vallás között végre, mely lemondást, s oly tan között, mely anyagi élvezet hirdet: – csak tudatlanság vagy rosszakarát találhat hasonlatot”.¹² E szövegrészben a szocializmus és kommunizmus *vallás, felekezet*, olyan utópia, melynek célkitűzésével esetleg egyet is lehet érteni, megvalósítási módját és eszközeit azonban mindenképpen el kell utasítani.

Gyakorlatilag semmi jelentősége sincs annak, hogy a szocialisták és kommunisták nézetei szerint a hatalomnak az egyesek „szabad választásából kell folynia”, mert ahol nincs szabadság, a választójog sem hosszas életű. „Hiszen a szabad választási jog is a szabad verseny elvén alapul, s nem lehet semmit ez ellen mondani, amit a másik ellen állítani szintén nem lehetne. Azon rendszer mellett, melynek legfőbb, sőt egyedüli célja az egyenlőség megalapítása, s oly szervezet létesítése, mely mindent kizár, ami versenyt szül: – ily rendszer mellett, mondom, mint lehetne ragaszkodni oly intézményhez, mely mind a két kitérőt céllal nyílt ellentétben áll?”¹³

Az egyén teljes alárendelése csak úgy valósulhat meg, ha az állam korlátlan hatalommal rendelkezik, ezért a „kommunizmus győzelme mindenkor, egyszersmind a despotizmus leendő”.¹⁴ De Eötvös azt is felismerte, hogy azok, akik a tulajdont védelmezik a szocialista és kommunista téveszmékkel szemben, szintén az államhatalom korlátlanágában találhatnak támaszt, és el fognak nyomni minden szabad véleménynyilvánítást, érdekeikért feláldozzák szabadságukat. Mintha Eötvös profetikus szavait a történelem valóban „meghallotta volna”, hiszen a XX. században az államhatalom mindenhatóságának mindkét változata megvalósult.

A *Mily jövődönnek megyünk eléje?* c. fejezet végkövetkeztetése: ha a pálya iránya nem változik meg, megtörténhet, hogy a népfelség elve (Rousseau) oly államformához vezet, melyet Hobbes próbált meg a *Leviatán*ban elméletileg igazolni.

A szocializmust Eötvös az *Uralkodó eszmék*ben a „kolostori lét”-hez hasonlította, amelynek keretei között megszűnik az egyéni szabadság, beszűkül a cselekvési kör, nem lesz versengés, egyéni elhatározás, a közösség határoz elvekben és foglalkozásokban, a közügyeket a választott főnökök intézik, gyakran a tagok jelentékeny befolyása mellett. Eötvös ugyanakkor feltételezte, hogy a kolostor-tagok magas műveltsége és vallásos lelkesedése folytán az „erkölcsiség magas foka” érhető el, és az anyagi szükségleteket is kellően ki lehet elégíteni. Nem gondolt olyan hiánygazdálkodásra, melyben az állandó áruhiány csak fokozza az egyén megfosztottságát, a korrupciót és a bürokráciát.

„Ha korunkban – írta Eötvös az *Uralkodó eszmék*ben – az eszméknek szobrokat és templomokat emelnének, s az egyenlőség elvét istenként tisztelnék, ez istenségnek kétségkívül a rendőrség volna legméltóbb papi testülete. Ez ügyel szakadatlanul az egyenlőség elve tiszteletben tartására, figyelemmel kíséri minden egyesnek lépéseit a bölcsőtől a sírig, öröködi legcsekélyebb tettei, sőt még gondolatai fölött is, folytonosan ügyelvén, hogy az egyéni erő a megszabott mértéken túl ne fejlődjék, s hogy a szellem ki ne öntsön medréből, melyet a magas tanulmányi bizottmány ázott folyamának. Azon alkotmányok, melyben a polgári egyenlőség eszményét bámulják, a rendőrség képezi sarkkövét.”¹⁵

Eötvös azonban mindezt csupán a szocialista és kommunista eszmék lényegéből fakadó *lehetőség*nek tekintette, és el sem tudta képzelni, hogy olyan rendszer tényleg megvalósulhat, mely az egyéniséget és a birtokot megszünteti, mert az a „munkát is a lehető legkisebb mértékre” szállítaná le. A történelem azonban nem bizonyult ennyire elnézőnek az Eötvös által oly nagyra értékelt keresztény polgárisodás vívmányaival szemben.

Eötvös a szocializmusról és kommunizmusról alkotott felfogásán az *Uralkodó eszmék* után sem változtatott, bár bírálatának élett enyhítette. A *Gondolatok* egyik fejezetében (1865) megismétli, hogy a szocialista és kommunista tanok hibáit nem a kitűzött célban és motívumokban kell keresni, hanem azokban az eszközökben, melyekkel képviselőik utópisztikus elképzeléseiket meg akarják valósítani.

Eötvös a polgári társadalom hibáit sem takargatta. „Tagadhatatlan – írta –, hogy a szabadság, mely mindenkinek adatott, egyeseknek elnyomásához, a gyengébb s tudatlanabbnak az erősebb s műveltebb általi kizsákmányolásához vezet, s hogy azáltal, hogy minden föld egyesek birtoka, azok, kiknek oly birtok nem jutott, a jólét egyik főtenyezőjéből záratnak ki.”¹⁶ Az alapkérdés: vajon a polgári társadalom vagy az „új iskola” által ajánlott megoldások biztosíthatják-e inkább a „polgárok legnagyobb számának” anyagi jólétét? „Mikor osztatik el jobban s igazságosabban a szerzemény: akkor, ha minden munkás fáradságának gyümölcsét élvezzi, vagy ha azt egy felsőbb hatóság osztja el?” Eötvös e feljegyzésében a kérdésre kérdéssel válaszol, nem talál határozott választ, másutt azonban többször is kifejtette, hogy csak tulajdonra, egyéni szabadságra és a szabad versenyre alapozott gazdálkodás lehet képes a „lehető legnagyobb szám” anyagi jólétét biztosítani.

Egy másik feljegyzésében (1868) újól a szabadság és egyenlőség eszméjével és megnyilvánulásukkal foglalkozik. Bizakodva ír arról, hogy az egyenlőség csak a szabadság által létesülhet. „Sok, mi szociális iskoláink törekvései között most még tiszta utópiának látszik, el fog éretni, de nem az erőszak, hanem a szabadság és ennek természetes következtése, az asszociáció által.” Az alsóbb osztályok társadalmi emelkedése „azon szabadságnak eredménye, mellyel az asszociációk bírnak”, s a jövő is ezt fogja igazolni. Az emberek olyan arányban, ahogyan szabaddá válnak és az egyesülés fontosságát belátják: „mindig egyenlőbbekké fognak válni”.¹⁷ Az alsóbb osztályok társadalmi emelkedését és a gazdasági jólétet Eötvös is, liberális

kortársaihoz hasonlóan, a neveléstől, önkormányzati egyesületek alakításától és olyan reformoktól várta, melyek módosítani tudják az elosztási viszonyokat. Mindig szembefordult azokkal, akik a társadalmi viszonyok megváltoztatását erőszakos eszközökkel kívánták elérni. A forradalmak közül egyedül az amerikaiat ismerte el eredményesnek, és legkevésbé a franciát. Az *Uralkodó eszmékben* szabatosan megfogalmazta, hogy az „emberi ész nem határozhatja meg előre azon képleteket, melyek a jelen polgárisodás romjai felett egykor emelkedhetnek”.¹⁸

Eötvös nemcsak az állam mindenhatóságát utasította el, hanem azokat az ideológiákat is, melyek az állam és az állami intézmények eltörlésétől remélték az ember felszabadítását. Proudhon anarchizmusát Eötvös az *Idée générale de la révolution au XIXe siècle*² és *Qu'est-ce que la propriété* című könyveiből ismerte meg. A francia anarchista minden világi, törvényhozó, végrehajtó, bírói hatalom lerombolásával akarta létrehozni azt a társadalmat, ahol az egyének és közösségek szuverén módon igazgatják majd önmagukat. Az állam abszolút hatalma „ugyanúgy az utópiák birodalmába tartozik – írta Eötvös *Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai* című tanulmányában –, mint Proudhon ama ragyogó eszméje, hogy az államnak semmiféle hatalmat nem szükséges gyakorolnia, és minden államhatalomnak meg kell szűnnie”.¹⁹ Az anarchia nem tudja biztosítani az egyén szabadságát – létének lényegét – és a társadalom organikus működését.

A mai történészek azzal mentegetik Eötvös szocializmus- és kommunizmusbírálatát, hogy nem ismerte Marx és Engels tudományos elméletét, ezért nem is alkothatott helyes képet a társadalom fejlődéséről és jövőjéről. Kétségtelen, hogy Eötvös sehol sem említi Marx és Engels nevét, bár – mint már utaltam rá – feltehetően tudott elméleti és gyakorlati tevékenységükről. Mindenesetre tény az, hogy a dolog lényegének megkerülésére vall az olyan okfejtés, hogy „mi történt volna, ha” Eötvös alaposan tanulmányozza Marx és Engels műveit. Az alábbiakban legalább nagy vonalakban érintjük a marxisták felfogását a társadalom fejlődéséről, az egyén szabadságáról és az államról, hogy jobban kidomborítsuk Eötvös felfogásának és kritikájának lényegét.

Marxnál a kommunizmusnak Legyen (Sollen) jellege van – meg kell valósulnia. Az ökonómia törvényszerűségeire támaszkodva és azt tudatosan felhasználva a „radikális szükségletekkel” bíró kollektív szubjektum (= munkásosztály) forradalmi praxisa elkerülhetetlenül létrehozza az „egyesült termelőerők” társadalmát. A hegeli abszolút eszme helyére léptetett kollektív szubjektumnak nincsenek, mert nem is lehetnek partikuláris céljai – az egész társadalom felszabadításáért cselekszik. Ezt Marx és Engels a *Kommunista kiáltványban* úgy fogalmazta meg, hogy a munkásosztály önfelszabadítása egyben az egész emberiség felszabadulását is magával hozza a kizsákmányolás minden lehető formája alól. Az új társadalmi rend csak *totális forradalommal* valósulhat meg, a polgári társadalom viszonyainak és intézményeinek radikális szétrombolásával.

Az *emberi lényeg* (az ember gazdagsága), melynek alkotórészei az univerzalitás, tudatosság, társadalmiság, objektívalódás és szabadság a fejlődés folyamatában valósulhat meg, és az elidegenedés megszüntetésével a kommunizmusban jut el adekvát megvalósulásához. „A kommunizmus mint a magántulajdonnak – mint emberi önelidegenülésnek – pozitív megszüntetése és ezért mint az emberi lényeknek az ember által és az ember számára történő valóságos elsajátítása: ezért mint az embernek társadalmi, azaz emberi emberként a magáért-valóan teljes, tudatosan és az addigi fejlődés egész gazdagságán belül létrejött visszatérése. Ez a kommunizmus mint kiteljesedett naturalizmus = humanizmus, mint kiteljesedett humanizmus = naturalizmus, ez az embernek a természettel és az emberrel való ellentmondásos harcának *igazi feloldása, az egzisztencia és lényeg, a tárgyiasulás és öngazolás, a szabadság és szükségszerűség, az egyén és nem közötti harc igazi feloldása. Ez a történelem feloldott rejtélye és magát megoldásnak tudja.*”²⁰ Az

elidegenedés történelmi korszakaiban az ember lényegi meghatározottsága „magánvaló”, és csak az elidegenedés felszámolásával válhatik a magáért-valóvá, konkrét meghatározottsággá, az individuum jellemzőjévé. Ennyiből is különösebb erőfeszítés nélkül megállapítható, hogy Marx műveiben az individuum és az „egyesült termelők” társadalmá kimondottan filozófiai konstrukció. Semmilyen tudományos módszerrel vagy eszközzel nem ellenőrizhető, hogy az „egyesült termelők” társadalmában hogyan és mennyire fog egybeesni az egyén gazdagsága az emberi nem gazdagságával.

Marx és tanítványai minden alkalommal hangsúlyozzák, hogy a „szabadság birodalmában” (= kommunizmus) az egyén célkitűzései összehangolódnak a közösség érdekeivel, hogy az egyenlőség az egyéni szabadság feltétele és társadalmi alapja. A történelemből ismert állam helyébe a közösség lép, mint az irreverzibilis történelmi fejlődés által létrehozott kollektivitás, amelyhez az egyénnek igazodnia kell, és amelynek akaratát minden további nélkül el kell fogadnia. A legfőbb erkölcsi parancs: a közösség akaratával való feltétlen azonosulás. Érthető, hogy Eötvös és liberális kortársai az irreverzibilis fejlődés szerint értelmezett, majdan eljövendő emberi gazdagságot nem fogadhatták el. A megvalósuló emberi lényegért nem áldozhatták fel, sem elméletileg, sem pedig gyakorlatilag a jelen emberének a lehetőség határain belül elérhető szabadságát. A marxi filozófiai konstrukció elfogadásának egyenes következménye ugyanis: a „kollektív szubjektum”-mal való azonosulás, mely kizár minden más érdek- és véleményképviselőt és a történelem immanens céljainak megvalósulását a hagyományos abszolutizmus által meg sem közelített hatalomösszpontosítás formájában képzelet el.

Az utópista szocialisták is a szükségletekben és képességekben gazdag ember eljövételében bíztak, akinek érdekei teljesen meg fognak egyezni a közösség céljaival és érdekeivel. E vonatkozásban Marx csak pontosította, filozófiailag jobban kifejtette az utópisták ember- és társadalomfelfogását.

Már Marx fiatalkori műveiben – *A zsidókérdéshez, A hegeli jogfilozófia kritikájából* – megtalálhatók annak a gondolatnak a csírái, mely később a *Louis Bonapartéban* és az Internacionálénak a Párizsi Kommünhöz intézett *Üzenetében* nyert végső megfogalmazást, hogy ti. a proletárforradalomban – ami nem lehet más mint totális forradalom – a munkásosztály nem veheti egyszerűen birtokába a kész államgépezetet, saját leigázásának „politikai szerszámát”, és nem működtetheti azt a saját céljaira anélkül, hogy át ne alakítaná – nem parlamentáris formában – olyan intézménnyé, mely törvényhozó és végrehajtó hatalom is egyben. „A rendőri közegek nem a központi kormány közegei – írja Marx –, hanem a Kommün szolgálói, akiket, az összes többi közigazgatási ág funkcionáriusaihoz hasonlóan, a Kommün nevez ki és mozdít el bármikor. A hivatalnokoknak, akárcsak a Kommün tagjainak, munkás-munkabéért kell dolgozniuk. A bírák is választott, elmozdítható és felelős személyek. A kezdeményezés a társadalmi élet minden kérdésében a Kommün kezében van. Egyszerűen minden közfunkciót, még azt a néhányat is, amely a központi kormányzathoz tartoznék, kommunális közegek látják el, tehát a Kommün ellenőrzése alatt áll.”²¹

Még most se tudni, hogy mitől magasabbrendű az olyan állam, melyben minden a központosított akaratot megtestesítő Kommün kezében van, annál az államnál, melyet a felelős kormány parlamentáris alapon az állami szervek – törvényhozó, végrehajtó és igazságszolgáltatási szervek – organikus megosztásával vezet. Akárhogy is csűrjük-csavarjuk a dolgot, Marxnál a Kommün a „kollektív szubjektum” által kisajátított és annak céljaira átformált abszolút hatalmat megtestesítő központosított osztályállam. V. I. Lenin is azért hadakozott, hogy a parlamentáris köztársaságot a munkás-paraszt küldöttek „alulról fölfelé kiépített” szovjet köztársaságával cseréljék fel.

A marxizmus klasszikusai – Marx, Engels, Lenin – egyetértettek abban, hogy az átmeneti időszakban szükség van a proletárdiktatúrára. Az állam elhalását a távoli

jövőbe helyezték, amikor a kommunizmus az egész földkerekségen győzedelmeskedni fog. A létező szocializmus országaiban az abszolút politikai akaratot gyakorló központosított állam valósult meg.

Antonio Gramsci a kérdésre lényegére tapintott, amikor az „új fejedelem” hatalmát körvonalazta: „Az új fejedelem, a fejedelem mint mítosz nem lehet valóságos személy, konkrét egyén; csak szervezet lehet; összetett társadalmi elem, amelyben máris konkrét formát kezd ölteni a cselekvésben felismert és részben érvényre jutó kollektív akarat. Ezt a szervezetet már létrehozta a történelmi fejlődés, s ez a szervezet a politikai párt: az első sejt, amely tartalmazza a politikai akarat potenciálisan egyetemessé és totálissá váló csíráit.”²² S a tömegek részvételét sem az alkotó szellem, hanem a hűség biztosítja, és csak annyiban jelent erőt, amennyiben van, aki szervezze, fegyelmezzé és centralizálja. A párt (= új fejedelem) hagyományos értelemben sem nem uralkodik, sem nem kormányoz, hanem a „tényleges hatalom” van birtokában, a „kiegyensúlyozás” funkcióját tölti be a „polgári társadalomban”, ez utóbbi viszont ténylegesen annyira összefonódott a politikai társadalommal, hogy „minden állampolgár érzi: a párt igenis uralkodik és kormányoz”.²³ Az állandó mozgásban levő valóságot nem lehet a hagyományos jogra építeni, csak olyan elvekre, melyek az állam célját abban jelölik ki, hogy a „politikai társadalom beolvadjon a polgári társadalomba”.²⁴ A létező szocializmus országaiban az állam ezen az úton fejlődött és erősödött – kisajátítva és vegetálásra kényszerítve a társadalmat.

Ernst Bloch szerint a marxizmus aáltal jelentett fordulatot a gondolkodás történetében, hogy határozott lépést tett az absztrakt utópiától a konkrét utópia felé. Marx Morusnak a jövő társadalmáról kialakított elképzelését összehasonlította a Campanellánál megtalálható rendezettség és centralizmus elvével. A remény filozófusa is igencsak misztifikálta a rendet és a majdan kialakuló közösséget. Miután a Gonosszal szemben a kategorikus imperativusz revolverrel a kezében megvívja csatáját, eljövend a „szabadság birodalma”, ahol a szabadságnak tartalmat adó cél semmilyen rokonságot sem fog mutatni „a disszociáció liberalizmusával”, a totális szabadság nem fog szétszakadni „ugrándozó tetszőlegességekbe”. A „szabadság birodalmá”-ban – hangsúlyozza Bloch Marx *A zsidókérdéshez* című írására utalva –, amikor az ember tulajdon erőit társadalmi erőként ismeri fel és szervezi meg, a társadalmi rend elveszti kényszerjellegét és absztrakt identitását, a közösség magától értetődővé, s a rend konkrétává válik. A rend a novum: a demokratikus centralizmus, a termelési folyamat központi megszervezése, az informálás és a művelődés közös és egységes terve. Campanellán keresztül – rendezett centralizmus – vezet az út a szabadság pátoszaként elgondolt morusi demokráciához. A szabad lét annyi mint rend, azonosulás a centralizált közös célokkal és érdekekkel.

Eötvös az utópikus gondolkodást és az utópiákat azért bírálta, mert látta, hogy minden utópia olyan személyi korlátozásokkal van egybekötve, melyeket a „kényúri államokban” sem találni. Az *Uralkodó eszmékben* Eötvös a jó alkotmány és az utópia közötti alapvető különbséget a következőkben körvonalazta: „A jó alkotmány és az utópia közt abban áll a lényeges különbség, miszerint a *célszerű alkotmánynak csak polgárai jólétét kell előmozdítani, az utópiának ellenben lehetetlenné kell tenni az állam tagjainak boldogtalanságát*. Ennélfogva minden utópiában korlátlan hatalmat kell adni az államnak, hogy az egyes, ki szabad akaratának használata által valamiképp szerencsétlenné tehetné magát, kényszeríthesse a boldogságra. Az egyéni szabadság megsemmisítése minden utópiának fő feltétele, alapja.”²⁵

Alexis de Tocquille könyvéről – *L’Ancien Régime et la Révolution* (1856) – írt tanulmányában Eötvös szabatosan megfogalmazta az utópiák alkotásának okát és célját. „Minden korban voltak egyesek, kik a jelennel elégedetlenül az emberi nem jobblétét csak a létező viszonyok tökéletes felforgatásában s oly állapotok létesítésében keresték, amelyeknek minden részlete egy elvből fejlődve logikai következetességgel függ össze. Éppen mivel a tökéletesülési vágy velünk született, mindig voltak olyanok,

kik az ember földi feladatát nem abban vélték föltalálni, hogy tökély után törekedjék, hanem abban, hogy azt elérje; s elvonatkoztatva az élettől, logikai rendbe hozták ábrándjaikat.”²⁶ Az ilyen eszmerendszerek, épp azáltal, hogy az általános egyenlőségre és közboldogságra, a dolgok isteni rendjének evilági megvalósítására törekednek, kizárják a versengést és az egyén véleményalkotási és cselekvési szabadságát.

Nem véletlen, hogy a görög filozófusok közül Eötvös Platónnal foglalkozott a legbehatóbban. Először egy 1827-ben írott levelében említi, majd *A karthausiban* utal bölcséleti rendszerére. Az *Uralkodó eszmékben* az utópiákat elemezve gyakran hivatkozott Platónra. Az *Államot és a Törvényeket* az államelmélet kimagasló alkotásainak tekintette, de az azokban kifejezésre jutó kormányzási alapelveket és módszereket elutasította, magát az eszményi állam belső rendjét pedig, mely szerint „az állam csak bölcsek által kormányozható”, elérhetetlen utópiának tekintette. A *Gondolatok* tanúsága szerint a hatvanas években sem változtatta meg az *Uralkodó eszmékben* írottakat Platón filozófiájáról. A platóni eszményi állam is olyan „tökéletes alak”, mely természeténél fogva nem valósulhat meg. Éspedig azért nem, mert az ember nem tökéletes lény, és nem is válhat tökéletessé, sem korlátlanul szabaddá. Hatalmát a környező tárgyak felett és reális, de mindig korlátozott szabadságát a „társaság által nyeri”. Ezért az ember csak a szabadság bizonyos mértéke, az egyenlőség bizonyos foka után vágyódhat.

Amit Eötvös Platónról mond, az Karl Poppernek a holista elméletekről mondott kritikáját juttatja az olvasó eszébe. A holizmus és kollektivizmus Platónról tanulta a leckét, aki olyan államot képzelt el, melyben mindenki elégedett és boldog, a pénzhajsza kegyetlenségét a nagylelkűség és barátság, az individualizmust pedig az egység és a teljesség váltja fel. E társadalomtechnika – hangoztatja Karl Popper, Eötvösnek az állam mindenhatóságáról, az egyén szabadságáról és az utópiákról alkotott felfogásával összhangban – az állam hatalmát addig akarja kiterjeszteni, amíg az a társadalmat teljesen ki nem sajátítja. A fő cél nem az emberi jogok, hanem az emberi elmék kiegyenlítődése, mert a holista-utópista társadalomtechnikus az elképzelt kollektivizmus elvárásaihoz szeretné hozzáidomítani az embereket. A majdani homo novus csak olyan lény lehet, akinek egyéni és társas szükségletei összhangban vannak az elvontan megkonstruált kollektivizmus elveivel. Marx éppúgy az antik kollektivizmus és közösségelvűség követője, mint Hegel, aki – Popper kissé meghökkentő, de nem teljesen alaptalan megfogalmazása szerint – megalkotta az új törzsiséget: az egyén beolvasztását a törzsi-közösségi kötelékekbe.

Popper utópiakritikája több vonatkozásban meg- és felerősíti Eötvös száz évvel korábbi kritikáját. E kritika legfőbb pontjai a következők: 1. az egyén és a társadalom korlátozott, de reális szabadsága semmilyen körülmények között sem áldozható fel olyan utópikus elvek oltárán, amelyek helyességéről semmi bizonyosságunk nem lehet; 2. az állam hatalmának kiterjesztése teljesen kisajátítja az egyént és az „associatio” autonóm intézményeit; 3. a megálmodott homo novus nem lehet más, mint a kollektivizmusba bekebelezett, gondolkodásában és mozgásában korlátozott, a közösségnek (új törzsiség) vagy az államnak alárendelt lény.

Eötvös nem hitt semmiféle olyan eszmerendszerben, mely axiómaként fogadja el, hogy az „emberek természet-állapotja az egyenlőség”, „holott éppen ellenkezőleg, a civilizációnak feladata, hogy őket legalább egy bizonyos mértékben egyenlőkké tegye”.²⁷ Antropológiájában az ember egyediségének tökéletesítése az emberi létezés célja. Az önmaga felett uralkodó szuverén egyéniség képes megválasztani életcélját, hivatását, tevékenységének irányát. Mindez csak olyan társadalomban lehetséges, ahol nem annyira a tulajdon, mint inkább az egyénnek a tulajdonhoz való jogát is involváló szabadsága a társadalmi rend alapja. Eötvös következetesen és határozottan bírálta az olyan ideológiákat, melyek a közjó istenítésében és az „államhatalmi részvételben” keresték a szabadságot, mint az „összesség hatalmát” minden egyes felett. Az eötvösi

társadalom- és állammodell alapp princípiuma az egyén szabadsága, az a feltétlen képessége, hogy adottságainak művelésével érvényesíthesse önrendelkezését.

A XX. századi forradalmak és társadalmi változások az embert arra kényszerítették, hogy egyéniségét feladva feloldódjon a nemzeti vagy osztályközösségben. Az ember *szocializálódott*, mint Ortega y Gasset írja egyik esszéjében.²⁸ Innen ered a liberalizmussal szembeni gyűlölet is. Bármennyire hihetetlenül hangzik is, Eötvös megsejtette a fenyegető veszélyt. Az *Uralkodó eszmék* első kötetének összefoglaló fejezetében foglalkozik a kínai állam és társadalom felépítésével, és hosszasan idéz Tocqueville *La Démocratie en Amérique* című könyvéből. A korlátlan hatalmú állam Kínában mindent megtett, amit csak tehetett a népért, irányítja az oktatást, nemcsak anyagi károktól óvja az egyes embert, hanem szigorú rendőri felügyelet alá is helyezi, az erkölcsi törvényt az állami törvény rangjára emeli, még a családról is az állam gondoskodik. E felügyelet alatt gyarapodott ugyan az ország gazdasága és népessége, ezek az eredmények azonban „azon percben érnék végüket, mihelyt a lét örök egyformasága, melyet rendnek neveznek, szabadabb mozgás által naponként megzavartathatnék.”²⁹ Ilyen állam és társadalom létrejöhet Európában is, ha a polgárosodást nem a szabadság elvére alapozzák, hanem az abszolút egyenlőség gyakorlati alkalmazását akarják elsődleges feladatként követni.

Az utópizmus gondolkodóival ellentétben, Eötvös az induktív módszert követte. *A Novum Organumot* a tudományok fejlődését századokra meghatározó alkotásnak tekintette. Külön kiemelte, hogy Bacon a józan észet léptette a „scholasztikai mesterségek” helyébe. Eközben nem tagadta a dedukció, az analízis, szintézis, összehasonlítás, analógia jelentőségét sem a tudományos megismerésben. Azt is tudta, hogy az induktív módszer a társadalomtudományokban többször fog majd tévedésekhez vezetni, mint a természettudományokban, de ez nem jelenti azt, hogy e módszerről le kell mondani. Ennél talán még fontosabb az a meggyőződése, hogy a társadalom- és államtudományoknak sem a priori elvekből kell kiindulniuk, hanem a történelmi és társadalmi tapasztalatok elemzéséből. Eötvös a történetiség elvét mindvégig fenntartotta, mert meg volt győződve arról, hogy csak a történelmi anyag feldolgozása révén juthatunk el a szükséges általánosításokhoz. Csak akkor tekinthetünk bizonyítottnak valamit, ha azt a történelmi tapasztalatok igazolják. A történelem tanulmányozásából Eötvös arra következtetett, hogy a társadalmi viszonyok fejlődésében is törvényszerűségek hatnak, s eljön az az idő, amikor azok éppen olyan ismertek lesznek, mint azok, amelyeket az „organizmusok kifejlődésében észlelnek”, s akkor a tudomány is nagyobb befolyással lesz a társadalomra.³⁰ A lényeg azonban témánk vonatkozásában nem az Eötvös gondolkodását is meghatározó XIX. századi historicizmus és pozitívizmus, hanem az a priori elvek szerint konstruált elmealkotások elutasítása.

Nem alkothatunk megbízható képet az utópizmus kritikájáról, ha nem utalunk legalább futólag *Az ember tragédiájára*. Eötvös figyelmes olvasója könnyen meggyőződhet arról, hogy a *Tragédia* falanszter-színének alapgondolata mennyire megegyezik az *Uralkodó eszmék* írójának szocializmusról és kommunizmusról alkotott felfogásával. Nem véletlen, hogy Erdélyi János Madách *Tragédiájáról* írt bírálatában a szocializmus eszméit védelmezte a „költészet megtámadásától”. Erdélyi János helyesen ismerte fel, hogy a londoni szín után a *Tragédia* egészen új világba, a „szocializmus világába tétetik át, s újra benne vagyunk az egyéniség fejlődésének történetében, egészen a kommunizmusig vagy ennek úgy vélt megsemmisüléséig”.³¹

Az Eötvös rajzolta mindenható – mai szóhasználatban totális – államban az egyén teljesen alá van rendelve az állam központosított akaratának, akárcsak Madách falanszterében. A történelmi színekben az ember tudásával, hitével és költészetével sorozatos bukások után is reménykedhet a felemelkedésben, de olyan társadalomban, ahonnan kitiltják a hitet és költészetet, s mindent alárendelnek a közösség rendjének és célképzetének, az emberi léthez méltó élet többé nem lehetséges. A falanszter, öreg

és okos aggastyánok kormányozzák, nincs művészet, irodalom, mindenki egy foglalkozást űz élete végéig, a gyermekeket a közösség nevei, Platón borsóra térdepeltetik, mert elmerült álomképeibe, Michelangelót, aki mindig széklábakat csinál, szobafogságra ítélik, Luthert eltiltják az ebédétől, mert mértéktelenül fűtötte a kazánt. A közösségért és a rendért fel kell áldozni az egyéniséget. A falanszter társadalmában csak beilleszkedni tudó kollektív lények létezhetnek. Az egyéniségét és szabadságát védő Ádám csalódottan fordul el e kollektívum társadalmától.

Madách is, mint Eötvös, a nivellálódástól, a társadalmat kisajátító totális állam hatalmától féltette az emberiséget. Mert a szabad akarattal rendelkező lény természetével ellentétben áll az olyan kollektív rend, melyben csak engedelmisséggel, a kirótt feladatok szó nélküli teljesítésével szolgálhatja az irracionális forduló harmóniát. Eötvös szerint, ha elfogadjuk a materializmust, s a szabad akarat helyébe az ösztönöket és a testi szükségleteket állítjuk, abból éppoly természetességgel következik a despotizmus, mint az, hogy a „méhkasban a munkások csak egy királynénak s minden állat csak azon célnak él, hogy étellel magát s párosulva nemét tartsa fel”.³² Madách – a XX. századi ellenutópiákat megelőzve – az egyetlen célnak élő, anyagi szükségleteikre korlátozott, merev munkamegosztásba kényszerített kollektív lények társadalmát jelenítette meg költői eszközökkel.

A haladásban bizakodó és reménykedő Eötvös élete utolsó éveiben mind jobban féltette a szabad emberek demokratikus társadalmát az elhatalmasodó „caesarizmustól”, a „többség kényúri hatalmától”, a fővárosok „pór uralmától”, mindattól, aminek alapja nem az erkölcs és a jog, hanem az „anyagi erő”. Eötvös maradandó érdeme, hogy állambölcseleti művében és más írásaiban vázolni tudta a totális állam és ideológia legfontosabb tulajdonságait – az egyén alárendelése a mindenható állam vagy közösség akaratának, az ideológiai fogalmak kiforgatása valódi jelentéstartalmukból, az egyenlőség kizárólagossá tétele, a civil társadalom állami kisajátítása, az erkölcs és a jog feláldozása a kikényszerített közüdv oltárán, amelyekről mi, a XX. századi totalitarizmusoknak köszönhetően, bőséges tapasztalati ismereteket szerezhettünk.

Jegyzetek

1. Bényei Miklós: Eötvös József és kora szocializmusa. Ábránd és valóság Bp., 1973, és Eötvös József olvasmányai. Bp., 1972.
2. Eötvös József: Reform és hazafiság. Bp., 1978. I. 203.
3. I.m. 204.
4. Sőtér István: Eötvös József. Bp., 1981.
5. Szalay László: Publicistai dolgozatok. Bp., 1847. 250.
6. I.m. 247.
7. Lásd Bényei Miklós említett tanulmányait.
8. Lásd Bényei Miklós: Eötvös József olvasmányai. 149.
9. Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. Bp., 1981. I. 309.
10. I.m. I. 370.
11. I.m. I. 92.
12. I.m. I. 392.
13. I.m. I. 397.
14. I.m. I. 399.
15. I.m. II. 54.
16. Eötvös József: Vallomások és gondolatok. Bp., 1977. 644.
17. I.m. 743.
18. Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. I. 267.
19. Eötvös József: Reform és hazafiság. III. 151.

20. Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. Bp., 1970. 68-69.
21. Marx: A polgárháború Franciaországban Második fogalmazvány In: Marx-Engels-Lenin a Párizsi Kommünről. Bp., 1971. 154.
22. Antono Gramsci: Az új fejedelem. Bp., 1977. 11.
23. I.m. 178.
24. I.m. 179.
25. Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I. 101.
26. Eötvös József: Reform és hazafiság. II. 615-616.
27. Eötvös József: Vallomások és gondolatok. 726.
28. Ortega y Gasset: Az ember szocializációja. Új Írás 1984/6.
29. Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. I. 467.
30. Eötvös József: Arcképek és programok. Bp., ..., 330.
31. Erdélyi János: Pályák és pálmák. Bp., 1886, 479.
32. Eötvös József: Vallomások és gondolatok. 480.